

Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei

KIS JÁNOS

Ha jól meggondoljuk, rájövünk, hogy e kérdés feltevésével — micsoda is az ember? — tulajdonképpen azt kérdezzük, mivé is lehet az ember, kialakíthatja-e, megteremtheti-e a maga életét? Mondjuk tehát azt, hogy az ember folyamat, pontosabban tetteinek folyamata.

Gramsci

Az oroszországi proletárforradalom és az európai munkásmozgalom ezt követő forradalmi fellendülése új korszakot nyitott a marxista gondolkodás történetében. Ezt az elméleti fordulatot legáltalánosabban azzal a felismeréssel jellemezhetjük, hogy a marxizmus nem „források” és „hatások” szervetlen összekapcsolódása, hanem a társadalmi tevékenység egészét átfogó autonóm filozófiai koncepció, amelynek következményei kiterjednek valamennyi szellemi szférára, a kultúra egészére. Ezért hatotta át a 20-as évek marxistáit az a törekvés, hogy rekonstruálják és szembeállítsák a II. Internacionálé magukat „ortodox marxistának” tekintő teoretikusai (Kautsky, Plehanov stb.) filozófiátlan pozitívizmusával a marxi dialektikát: a praxis dialektikáját. A 20-as évek marxista filozófusai — Gramsci, Lukács, Korsch és mások — kritikailag leszámolva a történelmi materializmus naturalista felfogásával, amely a társadalom fejlődésmenetét eleve elrendelt természettörvények spon-tán működésének tudta be, s amelynek számára a teória feladata véget ér, ha megtörtént e törvények katalogizálása, történetfilozófiai élességgel mutat-tak rá a forradalmi gyakorlat fogalmának a marxizmusban játszott centrális szerepére. Nem alkottak „iskolát”, és fejlődésük sem vezetett azonos irányban (Lukácsé a bolsevizmus valamennyi elméleti következményének levonása felé, Korsché a trockizmus felé). Elméleti teljesítményük önmagában sem volt problémamentes. Kisebb-nagyobb mértékben valamennyien hajlottak arra, hogy a praxis tárgyi feltételeit egészében az elidegenedés, a fetisizmus kifejező-désének tekintsék, s hogy szembeállítsák az elmélet gyakorlati, törté-nelemformáló funkcióját megismerő, visszatükröző természetével. Mindez azonban nem változtat annak a filozófiai tettnek a jelentőségén, amellyel — a proletárforradalom fényében — helyreállították a marxizmusnak mint a forradalmi gyakorlat vezérfonalának és szerves részének eredeti értelmét.

A 20-as évek marxista filozófiája természetesen nem a semmiből jött létre. Lenin elméleti és gyakorlati tevékenysége nélkül ez a filozófiai fordulat nem valósulhatott volna meg. Kiváltképpen filozófiai írásai, az *Empiriokriticismus* és a *Filozófiai füzetek* ebben az időben nem voltak ismereteseek, de annál nagyobb hatással volt politikai filozófiája: az a kritika, amelyet a vulgáröko-nomizmus s vele a mechanikus determinizmus fölött gyakorolt, a történelmi alternatívák szerepének felismerése, és a társadalmi totalitás marxi gondol-atának középpontba állítása — a társadalmi osztályok és rétegek, illetve az egyes társadalmi szférák (gazdaság és politika, politika és művészet) közötti összefüggések megragadása. A 20-as évek marxizmusának önálló jelentőségéről csakis abban az értelemben beszélhetünk, hogy történetfilozófiai élességgel

vonta le a Lenin által a politikai praxis területén végrehajtott fordulat következményeit.

Az a felismerés, hogy a marxizmus autonóm, a társadalmi gyakorlat egészét átfogó filozófiai koncepció, nemcsak magát a filozófiát hatotta át, hanem kisugárzott a kultúra egészére. A hatalom megragadása elkerülhetetlenül napirendre tűzte egy új jogi, erkölcsi, szellemi rend megteremtését, a proletariátus saját kultúrájának pozitív kibontakoztatását.¹ Ezt a követelményt gyakran értelmezték vulgárszociológiai módon. (Ilyen tendencia fejlődött ki a proletkultban és a 20-as évek hasonló mozgalmaiban.) De -- bár egyenlőtlen folyamatban -- megindult a proletariátus *objektív tudatának*, a marxizmusnak a kultúra egész területére való behatolása, a társadalmi tudat valamennyi szférájára kiterjedő, pozitív koncepció megalkotása is -- s ez az, ami a 20-as évek kulturális forradalmában maradó jelentőségű. Ennek része a szovjet prózairodalom és filmművészet viharos fellendülése, vagy azok a realizmus problémái körüli elméleti viták, amelyek körvonalazták a marxista esztétika máig is hatékony alapvetéseit. S ide tartozik a marxista pszichológia megteremtése is. Lev Szemjonovics Vigotszkij volt az, aki munkatársaival és tanítványaival levonta a marxizmus következményeit a pszichológia területén és lerakta az emberi pszichikum társadalomtörténeti elméletének alapjait.²

Vigotszkij természetesen nem cserélte fel a pszichológiát mint szaktudományos elméletet Marx filozófiai nézeteivel. De minden rendszeres pszichológia, amely az emberi pszichikum egészét átfogó, összefüggő elmélet megalkotásának igényével lép fel, szükségképpen az emberi élet filozófiai felfogására támaszkodik, előzetes képet alkot az *egész* szubjektumnak a valósághoz fűződő viszonyáról. A pszichikum nem önálló entitás, hanem a szubjektum élettevékenységének momentuma; ezért a pszichikumra vonatkozó minden teória bizonyos feltevéseket implikál a szubjektum--objektum viszony egészéről. Egészen más kérdés, hogy a pszichológus maga tudatosítja-e ezeket a feltevéseket. Mindenesetre szimptomatikus, hogy a múlt század második felében, amikor a pszichológia mint szaktudomány egy kifejezetten filozófiaellenes, pozitivista tudományfelfogás keretei közt létrejött, éppen ebben az alakjában közvetlenül filozófiai szükségletet (a *filozófia-pótlék* iránti szükségletet) elégített ki.

Ezért a problematikussá vált régi elméletek kritikája mindig filozófiai kritika is -- és az új elmélet körvonalainak felvázolását is szükségképpen filozófiai megfontolások irányítják. A marxizmus azonban nem *egy* volt a pszichológiát befolyásoló filozófiai elméletek közül -- ez az egyetlen filozófia, amelynek alapján sikerült számot adni az emberi pszichikum társadalmiságáról, s ezzel megalkotni egy olyan teória kereteit, amely alkalmas az ember magasabbrendű pszichikus képességeinek magyarázatára.

¹ Vö. A. Gramsci: *Marxizmus, Kultúra, Művészet*. Kossuth, 1965. 68--69. o.

² L. Sz. Vigotszkij (1896--1934) irodalomtörténetet tanult 1913--17 között, a Moszkvai Egyetemen. Pszichológiai munkásságát 1924 és 34 között, alig tíz év alatt fejtette ki. A pszichológia szinte minden akkor művelt területén, az emlékezet, figyelem, érzelmek, gondolkodás, mozgás, a tudat és akarat, a pszichikus fejlődés és a defektológia, valamint az agy lokalizációs elmélete kapcsán számottevőt alkotott. Tudománytörténeti jelentőségre azonban a marxizmusnak a pszichológiára való alkalmazásával, az ember magasabbrendű viselkedésformái társadalomtörténeti elméletének alapvetésével tett szert. Élelműve tragikusan befejezetlen: 38 éves korában tüdőbajban meghalt.

Negatív igazolása ennek az állításnak a francia szociálpszichológiai iskola példája — azé az irányzaté, amely a polgári pszichológiában a legmesszebb jutott az individuum társadalmi meghatározottságának felismerésében. A Durkheimhez kapcsolódó pszichológusok — Ch. Blondel, M. Halbwachs, a fiatal Piaget — komoly kísérletet tettek arra, hogy feltárják a társadalmi együttműködés pszichológiai jelentőségét, hogy az individuum pszichikus fejlődését úgy fogják fel, mint a társadalom interszubjektív normáinak és szabályrendszereinek megfelelő viselkedés kialakítását. De a társadalom az ő felfogásukban második *környezet*, nem pedig tevékenykedő emberek és az együttes tevékenységükből kikerülő tárgyszerű *gyakorlati viszonya*. A „szocializációban” ezért nem látnak mást, mint habár egy új, a természettől különböző környezethez, de mégiscsak egy környezethez való *alkalmazkodást*. Mivel a természeti és a társadalmi környezet két egymástól független, idegen világ, az ember természetadta és társadalmi normák által szabályozott viselkedésformái is idegenül, ellenségesen állnak szemben egymással — a „szocializáció” tehát nem lehet más, mint hogy az utóbbiak mechanikusan kiszorítják, elnyomják az előbbieket. Ebben a sémában azonban legfeljebb a gátlások kialakulását lehet megmagyarázni, az új, magasabbrendű képességek fejlődését semmiképpen sem.

Vigotszkij műve — a marxi ember-képre épülő pszichológia programjának megalkotása — ezért nem kevesebbet jelentett, mint az *egész* régi pszichológiában uralkodó naturalizmus meghaladását. De állást foglalni a marxizmus és a pszichológia viszonyának kérdésében közvetve állásfoglalást jelent a marxizmusról magáról folytatott filozófiai polémiaiban is. Magától értetődik, hogy a marxizmusnak a pszichológiára való alkalmazása egyúttal a marxista filozófia meghatározott értelmezésének választását is jelenti. Ebben az értelemben Vigotszkij életműve annak a filozófiai munkának a része, amely rekonstruálta az eredeti marxi gondolatot és helyreállította a marxizmus forradalmi-gyakorlati magvát. (Ez a teljesítménye annál is értékesebb, mert a 20-as évek marxistáinak filozófiai műveit szemmel láthatóan nem ismerte.)

I.

1924-ben, amikor Vigotszkij jelentkezett a szovjet tudományos életben, a marxizmus és pszichológia viszonyának kérdése, egy marxista pszichológia megteremtésének programja már napirenden volt. A marxizmus felé tájékozódó pszichológusok feladatát mendenekelőtt az a körülmény szabta meg, hogy fellépésük egybeesett a szubjektív pszichológia világméretű válságával, annak a felfogásnak a válságával, amely a pszichikumot mint a közvetlenül átélt „lelki tények” tartományát elkülönítette az anyagi élettevékenység egészétől s kivonta az objektív megismerés hatóköréből. Magától értetődik: ahhoz, hogy az emberi pszichikum marxista felfogása számára szabaddá tegyék az utat, a fiatal szovjet pszichológusoknak először elméletileg le kellett számolniuk a tudományos köztudatban még uralkodó introspekcionizmussal, véget kellett vetniük a lélekről szóló idealista spekulációknak. A marxista pszichológia fogalma ezért az első időszakban egyet jelentett az objektív pszichológia fogalmával. Az objektív pszichológia létrehozására tett kezdeti kísérletek azonban szélsőségesen naturalista koncepciókba torolltak. Ennek az időszaknak a szovjet pszichológusai — a behaviorizmus

és a reflexológia hatása alatt — magukévá tették a viselkedépszichológia módszertani posztulátumát, amely szerint a tudomány *tárgyát* csak az emberek közös tapasztalatát alkotó jelenségek képezhetik. A pszichikai folyamatok mint „szubjektív élmények” — mindaz, aminek vizsgálatára az introspekcionista, empirikus pszichológia korlátozódott — nem tartoznak ezek közé a jelenségek közé: észleleteink, gondolataink, érzelmeink személyes jellegűek, ezeket senki más nem figyelheti meg „közvetlenül”. Az objektív pszichológiának ezért — a behaviorista posztulátumnak megfelelően — a külsőleg megnyilvánuló viselkedésre, a fizikai ingerhatásra és a szintén tisztán fizikainak tekinthető reakcióra kell korlátozódnia. Ami a stimulus és a reakció között van, azzal a tudomány nem foglalkozhat. Úgy kell kezelni a szubjektumot, mint egy „fekete dobozt”, amely — rejtett belső természete alapján — meghatározott, megfigyelhető hatásokra ugyancsak megfigyelhető reakciókat ad. Ismerjük a hatásokat és ismerjük a reakciót, de nem ismerjük a „dobozban” lezajló eseményeket. Nem tehetünk többet, mint hogy szabályszerű kapcsolatokat állapítunk meg a stimulus és a reakció között — függetlenül attól, mi e kapcsolatok megvalósulásának tényleges mechanizmusa, pszichikai háttere.

Ez a pozitivista metodológiai program a pszichológia hatósugarát a legegyszerűbb összefüggések megállapítására szűkíti le. A viselkedés valójában sokkal több és bonyolultabb *külső* kapcsolatot tartalmaz, mint amennyit a behaviorizmus feltételez — de ezek csak egy *realista* elmélet keretei közt ragadhatók meg, egy olyan elméletben, amely számot vet a *belső* paraméterekkel. Ez a megállapítás a zoopszichológiára is érvényes, de különösen súlyos következményekkel jár az ember vonatkozásában. Hamlet és Laertes „ugyanazzal” az objektív szituációval, ugyanazzal a feladattal állnak szemben: bosszút kell állniuk apjuk haláláért. De míg Laertes gondolkodás nélkül cselekszik, Hamlet az utolsó pillanatig halogatja a döntést. Miképpen adhatunk számot erről a különbségről anélkül, hogy figyelembe vennénk, hogyan *értelmezik* a feladatukat, milyen *belső* indítékok késztetik Laertest azonnali cselekvésre, Hamletet pedig tétlen várakozásra? Az emberi reakciót nem a közvetlen ingerhatás váltja ki; az ember konceptualizálja, gondolatilag dolgozza fel a szituációt. Ezért különböző módon reagálhat, objektíve azonos feltételekre és azonos módon reagálhat olyan körülményekre, amelyek minden objektív vizsgálat szerint különböznek. Ezek az esetek — a sajátosan emberi viselkedés nagyobbik része — a stimulus-reakció sémájában nem vizsgálhatók. A módszertani pozitívizmus ezért tartalmilag naturalizmushoz, az emberi és állati viselkedés közös, elemi megnyilvánulásaira való korlátozó-dáshoz vezet.

S ezen a helyzeten az sem változtatható, hogy a fiatal szovjet pszichológusok egy része — K. N. Kornilov „reaktológiai” elméletének hívei — a viselkedépszichológia és az introspekcionizmus összeegyeztetése révén megkísérelték átmenteni a tudatot az új pszichológiába. Ezek a kísérletek csak a hamis alternatíva ellentétes oldalainak eklektikus rendszerekben való egyesítését, nem pedig magának az alternatívának a megoldását (az igazi kérdésfeltevéssel való helyettesítését) jelenthették. S így nem is szüntethették meg a behaviorista metodológiából származó naturalizmust: az emberi viselkedés legegyszerűbb, az állatokéval azonos összefüggéseire való korlátozódást.

E megoldhatatlan nehézség következtében a 20-as évek első felének szovjet pszichológusai nem tudtak kapcsolatot teremteni a marxista ember-

kép és a pszichológia között, nem tudtak szabatos pszichológiai tartalmat adni az ember társadalmi lényként való felfogásnak. Ha egyszer az objektív, materialista pszichológia egyet jelent a fizikai viselkedésre való korlátozó-dással, ha az emberi tevékenységet a fizikai környezet hatásaira adott fizikai reakciók együttesének kell tekinteni, akkor nem lehet számot adni a társadalomnak az emberi pszichikum kialakulásában játszott *specifikus* szerepéről, mivel a társadalom maga is csupán mint környezet, mint fizikai ingerkeltők komplexuma fogható fel. Ezért egy ilyen naturalista felfogás alapján legfeljebb arról lehet szó, hogy a szubjektum természetadta pszichikus képességeit, mint valami történelemfeletti formát, történelmileg változó heterogén tartalmak töltik ki. Az individuum igazi történetisége — hogy a természethez való viszonyát a társadalmi tárgyiség, az anyagi és szellemi objektívációk rendszere közvetíti — szükségképpen elvész; a történetiség a szociológiai meghatározottságra, osztályhovatartozásra szűkül, s ez az elvont „társadalmi tartalom” közvetlenül, átmenetek nélkül kerül összefüggésbe a történelemfeletti, naturális pszichikai struktúrákkal. Így fogalmazódnak meg olyan — ma már inkább komikusnak ható — kutatási témák, mint „A tősgyökeres moszkvai proletár vizsgálata a reakció-sebesség és a reakció-erő, valamint az emlékezet befogadóképessége stb. mérésének módszere alapján”, amely a moszkvai Pszichológiai Intézet 1927—28. évi munkatervének fő program-pontja volt. (Nem sikerült megvalósítani.)

Minderre részben magyarázattal szolgál a korabeli pszichológiai tudomány általános helyzete. Érthető, hogy a még gyerekcipőben járó marxista pszichológia olyan áramlatok felé orientálódott, amelyek az introspekcionizmussal szemben egy objektív pszichológia megteremtésére törekedtek: vagyis az amerikai behaviorizmus és az orosz reflexológia felé. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy — a célkitűzés természetéből következően — a viselkedépszichológiai koncepció átsajátítása a szovjet pszichológusok számára nem egyszerűen szaktudományos kérdés volt, hanem a marxizmus meghatározott interpretációjával járt együtt; a pszichikum nélküli pszichológia programját, az egész szubjektív, mentális szférának a külső megnyilvánulásokra való redukcióját úgy fogták fel, mint a marxista filozófiából következő programot. Ezért okunk van feltételezni, hogy maga a behaviorizmus és a reflexológia irányába történő tájékozódás is, legalább részben, a marxizmus értelméről alkotott általános filozófiai koncepció következménye.

E cikk bevezetése a 20-as évek marxizmusának csak az egyik — filozófiai-történetileg vitathatatlanul a legjelentősebb, de korántsem a legbefolyásosabb — áramlatáról tett említést. Ehhez a korszakhoz azonban hozzátartozott egy másik tendencia is: az „ortodoxok” (Kautsky, Plehanov) pozitívista naturalizmusának továbbélése a forradalmi munkásmozgalmon belül. Elegendő a történelmi materializmusnak ebben az időben kötelező „népszerű tankönyvére”, Buharin *Theoriejára* gondolnunk. A fiatal szovjet pszichológia naturalizmusa nézetünk szerint ennek a naturalista filozófiai felfogásnak szaktudományos vetülete. Az összefüggések feltárása természetesen részletes tudománytörténeti munkát igényelne — de a koncepció párhuzamosságához nem fér kétség. Ahogy az „ortodox marxizmus” a társadalmi cselekvést feltétlenül érvényesülő természettörvényekben oldotta fel, megfosztva a történelmet szubjektumától, ugyanúgy vezette vissza ez a pszichológia a magasabbrendű tevékenységi formákat a közvetlen viselkedésre, szervezetre és környezetre fizikai viszonyára, ugyanúgy tisztította meg a pszichológiát a pszichikumtól.

Erre az összefüggésre azért volt szükséges rávilágítanunk, hogy megértsük: Vigotszkij nem *egy* a 20-as évek marxista (vagy inkább a marxizmusra hivatkozó) pszichológusai közül, munkássága nem a szokásos nézetek „mélyrehatóbb”, „színvonalasabb” kifejtése — Vigotszkij más kérdésfeltevés, a marxizmus más koncepciója alapján áll, mint kortársai. Ezt a kérdésfeltevést kell megragadnunk, ha jelentőségét fel akarjuk mérni.

A 20-as évek kiemelkedő marxista teoretikusai, említettük, Lenin politikai filozófiáján keresztül jutottak el Marxhoz, a marxi dialektika igazi tartalmának megértéséhez. Marxistának lenni és leninistának lenni számukra ugyanazt jelentette: a forradalmi munkásmozgalom fellendülésének és a forradalmi cselekvés lenini teóriájának talaján váltak képessé arra, hogy felvegyék az eredeti marxi gondolat fonálát. Lenin és az orosz forradalom Vigotszkijnak is alapvető élménye, ez határozza meg egész tudományos munkásságának irányát. De ő nem történetfilozófus és nem politikus; ezért a leninizmus — egy általános atmoszféra megteremtésén túl — nem befolyásolhatta *közvetlenül*. Az ő útját Marx adekvát megértéséhez a kortárs pszichológiához való állásfoglalása jelölte ki. Számára Marx azért jelenthetett mást, mint a fiatal szovjet pszichológusok számára általában, mert mást jelentett a pszichológia maga is. A viselkedépszichológiával szembeni tudományos elégedetlensége tette lehetővé, hogy olyan kérdéssel forduljon Marxhoz, amelynek alapján őt a legjobbak színvonalán tudta megérteni.

Ez az eltérés már egyik legkorábbi írásában, az 1925-ben befejezett *Művészetpszichológiában* világosan látható. A *Művészetpszichológia* írásakor — a könyv tanúsága szerint — Vigotszkij még nagyon felszínesen ismerte Marxot, a marxizmust Plehanov nézeteivel azonosította.³ Ezért az uralkodó pszichológiai irányzattal szembeni, kifejtett vagy burkolt módszertani ellenvetései számunkra különösen jelentősek. A pszichológia választóvívét ő is az objektív vagy szubjektív pszichológia melletti állásfoglalásban látja: „Az objektív pszichológia kérdése a pszichológia élet-halál kérdése” — írja egy helyütt.⁴ Csakhogy Vigotszkij felfogásában az objektív módszer nem a pszichikum kiküszöbölését, nem a külső viselkedésre való korlátozódást jelenti, hanem objektív módszert *magának a pszichikumnak* vizsgálatára. Ez határozza meg a szubjektív pszichológia fölött gyakorolt bírálatainak irányát.⁵ Az introspekcionizmus szerint a pszichológia csak az átélő önmegfigyelésre támaszkodhat, mert a pszichikus jelenségek csak ebben az élményben vannak közvetlenül adva. De, veti ellene Vigotszkij, egyáltalán nem kötelező, hogy a tudomány tárgya közvetlenül adott legyen. Ellenkezőleg. Minél fejlettebb egy tudomány, annál több olyan jelenséget von be hatókörébe, amelyek nem is lehetnek „közvetlenül” adottak. Ezért azt sem lehet elvileg kizárni, hogy a pszichikai folyamatokat közvetett úton, objektív eszközökkel vizsgáljuk.

Ez az ellenvetés homlokegyenest ellenkezik azokkal a meggondolásokkal, amelyek alapján a behaviorizmus az introspekcionista pszichológiát elutasítja. A klasszikus behaviorizmus magáévá tette azt a posztulátumot,

³ Plehanov közvetlen hatását mutatja, hogy a *Művészetpszichológia* a történelmet az ember állandó antropológiai formáinak heterogén tartalmakkal való megtöltésének fogja fel, s hogy az esztétikát az antropológiai (pszichológiai) formákhoz utalja, a marxista művészetszfelfogást pedig azonosítja a művészetszociológiával.

⁴ Л. С. Выготский: Психология искусства. Изд. «Искусство», Москва 1965. 23. о.

⁵ Уо., 29. о.

amelyet Vigotszkij itt kritizál, csupán — mint láttuk — ebből az introspekciónizmussal ellentétes következtetést vonta le: mivel a tudománynak kizárólag interszubjektív, bárki által ellenőrizhető adatokra kell korlátozódnia, a pszichikum mint a személyes, mások számára kizárólag introspektív beszámolókon keresztül hozzáférhető jelenségek tartománya nem képezheti a pszichológia tárgyát; a pszichológia csak a külső, „fizikai” viselkedéssel foglalkozhat. Vigotszkij ellenvetésének éle ezért nemcsak az introspekciónizmus, hanem a behaviorizmus ellen is fordítható. Ha a tudományos megismerés nem közvetlen természetű, akkor a pszichikus élmények személyes voltából egyáltalán nem következik, hogy nem vizsgálhatók tudományos eszközökkel. Az igaz, hogy önmagukban nem tartoznak az emberek közös tapasztalatához, de vannak olyan *következményeik*, amelyek már interszubjektívek, s amelyeken keresztül ellenőrizhetők. A viselkedépszichológia egyszerűen azonosítja a tudomány *tárgyát* a tudományos tételek érvényessége melletti tapasztalati bizonyossággal. A Művészetpszichológia ezt a következtetést magát nem fejt ki, de az objektív pszichológia feladatát — ennek megfelelően — nem a pszichikum módszertani kiküszöbölésében, hanem a *pszichikus folyamatok* objektív vizsgálatának megalapozásában jelöli meg.

Egy évvel később megjelent tanulmányában Vigotszkij levonja e módszertani különbségek ontológiai következményét is: rávilágít azokra a megoldhatatlan nehézségekre, amelyekhez a pszichikum metodológiai kiküszöbölése vezet: „A kérdés így hangzik: teljesen figyelmen kívül hagyhatja-e a reflexológia a pszichikumot mint a visszatartott reflexek rendszerét és különböző rendszerek összefonódását? Lehetséges-e az emberi viselkedés tudományos magyarázata a pszichikum nélkül? A lélek nélküli, mindenfajta metafizika nélküli pszichológiának szükségképpen reflexológiává kell válnia? Biológiai ostobaság volna feltételezni, hogy a pszichikum teljesen felesleges a viselkedés rendszerében. Vagy ki kellene békülnünk ezzel a nyilvánvaló ostobasággal, vagy tagadnunk kellene a pszichikum létezését.”⁶ Ugyanabban az írásában arra is világosan rámutat, hogy — a szubjektív szándékkal ellentétben — a pszichikum eltüntetése, a viselkedés pszichikum nélküli magyarázata *nem* materializmus. Ha a pszichikumnak nincs helye a valóságos, anyagi élettevékenységben, ezzel még nem szűnt meg (mindenki számára közvetlenül evidens, hogy vannak személyes élményei), csupán áttolódik az idealista metafizika spekulációinak területére: „Behtyerev akadémikus 'energetikai' lelkesedésében egészen a pánpszichizmusig, a növények és állatok áttelekésítéséig elmegy; egy másik helyen nem hajlandó elvetni a lélekről szóló hipotézist. És a reflexológia a pszichikummal szemben ilyen primitív tudatlanságban marad mindaddig, ameddig idegenkedik a pszichikumtól és a fiziológiai anyag szűk körébe zárkózik.”⁷ Ezekben a megfogalmazásokban még nagyon sok az ideiglenes, az átmeneti. Meglepő pl. az a meghatározás, amely szerint a pszichikum „a visszatartott reflexek rendszere”, vagy hogy Vigotszkij — egyelőre — nemcsak a növények, de az állatok esetében is kétségbe vonja a pszichikum meglétét. Mindez a reflexológia és a behaviorizmus ideiglenes hatását mutatja. De csak annál világosabban domborodik ki e fejtegetések igazi tartalma, az a döntő pont, ahol Vigotszkij a naturalista pszichológiától elválik. Ha „biológiai értelmetlenség” volna feltételezni,

⁶ С6. Проблемы современной психологии. Москва 1926, 72. о.

⁷ Uo. 76.

hogy a pszichikum — és itt a fentiek miatt az emberi pszichikum magasabbrendű jelenségeire, a *tudatra* kell gondolnunk — nem része az anyagi viselkedés egészének, akkor materialista pszichológián egészen mást kell érteni, mint ahogy eddig feltételezték. A viselkedépszichológia és az introspekcionizmus közösek abban, hogy egyik sem tekinti a tudatot az élettevékenység momentumának — a különbség ebben a vonatkozásban csak annyi, hogy a marxizmus hatása alatt álló szovjet viselkedépszichológusok ezt materializmusnak nevezik. Valójában a pszichológiai materializmus nem azt jelenti, hogy a tudatnak nincs szerepe a viselkedésben, hanem éppen azt, hogy szerepe van. A tudat az ember anyagi összetevékenységeinek nélkülözhetetlen momentumai s egyúttal következménye is: a pszichikumnak ez a sajátosan emberi szintje csak az emberi gyakorlat szintjén jöhet létre. Vigotszkij szerint ezért a materialista pszichológia feladata nem az, hogy a tudatot *visszavezesse* a külső, közvetlenül anyagi-tárgyi viselkedésre, hanem az, hogy *kinővessze* belőle mint ennek specifikus mozzanatát. Nem azt kell kimutatni, hogy a magasabbrendű pszichikus képességek semmit sem tartalmaznak, ami nem volna meg már a naturális, a külső viselkedésben realizálódó képességekben is, hanem azt, hogy ezek mindenféle rejtelmes lelki szubsztancia hozzáadása nélkül, a viszonylag elemi jelenségek új típusú struktúrákba szerveződése útján jönnek létre — s az új struktúrák, az új relációk kialakulásának alapja az élettevékenység egésze: az ember esetében a praxis, a társadalmi gyakorlat. Ez a pszichológiai materializmus.

Magától értetődik: ha a pszichikai jelenségek magyarázata nem épülhet magukra a pszichikai jelenségekre, akkor a pszichológia *mint tudomány* sem merítheti önmagából a kezdetét. Az anyagi összetevékenység, a praxis általános jellemzése nem a pszichológia területére tartozik. De — bár vannak szaktudományos vonatkozásai — nem tartozik más szaktudományokhoz sem. A praxis általános jellemzése egészében véve világnézeti kérdés, a társadalmi léthez való gyakorlati állásfoglalás kérdése. Ezért fordult Vigotszkij egészen más kérdéssel Marxhoz, mint a kortárs pszichológusok. A marxi filozófiának az ő számára mindenekelőtt mint a praxis teóriájának van jelentősége, mint az egyetlen filozófiának, amely számot tud vetni az emberi tevékenység igazi természetével. S ez a kérdésfeltevés tette számára lehetővé, hogy a marxizmusban ne egy naturalista módon értelmezett materializmust, ne a szubjektum megszüntetését lássa, hogy a marxizmus ugrópontját ne a természet-filozófiában keresse, hanem ott, ahol valóban van: a gyakorlat, a társadalmi praxis marxi koncepciójában. Ezért érthette meg Marxot a kor legkiemelkedőbb teoretikusainak színvonalán.

Az ember pszichológiájának logikai kiindulópontja ily módon az emberi gyakorlat, a *munka* marxi analízise. Természetesen Vigotszkij tisztában volt a szellemi objektivációk (a nyelv és a magasabb szintű rendszerek: tudomány és művészet) elsőrendű pszichológiai jelentőségével, de azzal is tisztában volt, hogy ezek csak a természettel folytatott közvetlen anyagcsere talaján differenciálódhatnak, az emberi tevékenység „sejtje”, alapformája csakis a munka lehet. Ezért általános, teoretikus írásaiban, mindenekelőtt *A magasabbrendű pszichikus funkciók fejlődéstörténete* c. 1930–31-ben írott, de csak 1960-ban közreadott nagy tanulmányában a munkának a *Tőké*ben adott jellemzéséből indult ki. (A *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, melyek csak a 30-as évek közepén hatoltak be a szovjet pszichológiai köztudatba, Vigotszkij feltehetően nem ismer-te.) Röviden előre kell bocsátanunk ennek a jellemzésnek a pszichológia szem-

pontjából jelentős tanulságait, mert Vigotszkij egész munkássága erre támaszkodik. Míg az állat közvetlenül viszonyul szükségletének tárgyaihoz, egyszerűen elfogyasztja őket (és ezért a szó szoros értelmében nem is *viszonyul* hozzájuk), az emberi tevékenység nem arra irányul, hogy fizikailag megsemmisítse, bekebelezze a természeti tárgyakat, hanem arra, hogy meghagyva létüket egy új, elemberiesített tárgyiséget hozzon létre. A környezethez való alkalmazkodás mellett, amely az emberi életmód nem-specifikus oldalát alkotja, az embert mindenekelőtt a természetbe való beavatkozás, a környezet aktív átalakítása jellemzi. Ily módon egyre növekvő uralmat szerez a külső természet fölött. De ez csak azáltal lehetséges, hogy a természettel szemben maga is természeti hatalomként lép fel: „A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa.”⁸ Természetes szervei azonban testének biológiai felépítése által korlátozottak: ezeket nem tudja alkalmanként a megmunkálendő tárgy objektív tulajdonságaihoz igazítani. A munkához ezért az kell, hogy az ember mintegy meghosszabbítsa veleszületett szerveit, magától a természettől hódítson el „mesterséges szerveket”, melyeket mint eszközöket iktat önmaga és a tárgy közé. Az egész tevékenység meghatározó mozzanata az eszköz: ennek objektív sajátosságai határozzák meg, hogy az ember milyen munkafolyamatok végzésére képes, milyen célokat tűzhet maga elé. „Az a tárgy, amelyet a munkás *közvetlenül* hatalmába kerít — eltekintve kész létfenntartási eszközök, például a gyümölcs megragadásától, ahol pusztán saját testi szervei szolgálnak munkaeszközüül —, nem a munkatárgy, hanem a munkaeszköz.”⁹ A természet meghódítása tehát az emberi tevékenység *közvetettségén* alapszik: az ember kihasználja, bevonja a tevékenységébe az eszköz és a tárgy közti objektív viszonyokat. A külvilág alávetése az emberi céloknak nem a természettörvények hatályon kívül helyezése útján megy végbe. Minél kiterjedtebb a társadalomnak a természet fölötti uralma, annál átfogóbb természeti összefüggéseket kell bekapcsolni az emberi tevékenységbe.

De a munka nemcsak ember és természet, hanem individuum és társadalom viszonyának közvetítése is: munka csak ott van, ahol a szó egészen általános értelmében vett *munkamegosztás* is van. Az eszközhasználat a tevékenységek társadalmi cseréjét feltételezi: egyrészt azt, hogy az eszközt korábban már létrehozták, alkalmassá tették arra, hogy a munkafolyamat „vezető közegéül” szolgáljon, másrészt azt, hogy az adott tevékenység nem közvetlenül individuális, hanem társadalmi szükségletet elégít ki. Minden munka korábbi nemzedékek tevékenységének eltárgyasulásain alapszik, és egyúttal alapul szolgál a termelés magasabb szinten való megújításához. Röviden: az individuum nem saját maga termeli meg munkájának tárgyi feltételeit, hanem elsajátítja a társadalom által már felhalmozott eszközöket. A tárgyasításnak és az elsajátításnak ez az egysége az emberi *történelem* alapja: „Az az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, mennél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi viszonyaik.”¹⁰

⁸ Marx: *A Tőke*. I. köt. Szikra, 1955. 170. o.

⁹ Uo. 172. o.

¹⁰ Marx—Engels: *Levelek a Tőkéről*. Szikra, 1956. 16. o.

Eddig a munka tárgyi oldaláról, objektív felépítéséről volt szó. De az emberi tevékenységnek a munkában feltároló objektív, az állati alkalmazkodástól megkülönböztető sajátossága feltételezi e tevékenység szubjektív oldalának sajátos természetét is. A külső természet fölött az ember csak akkor szerezhet uralmat, ha uralmat tud szerezni a belső természet, saját természete fölött is. Közvetítésről, a tárgyak közti természeti viszonyok kihasználásáról csak akkor lehet beszélni, ha van célkitűző szubjektum, aki a valóságos, anyagi művelet elvégzése előtt ideális síkon, „fejben” el tudja végezni a műveletet és azután képes végrehajtására: „A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a *munkás elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak *létrehozza* a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja a saját célját*, amelynek *tudatában van*, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartalma alatt szükség van a *figyelemként* megnyilvánuló *céltudatos* akaratra...” — írja Marx a *Tőkében*.¹¹ Az állati aktivitást mindig egy közvetlenül működő szükséglet impulzusa váltja ki, s a közvetlenül, érzékileg adott környezetben való orientációra korlátozódik. Az állat egész viselkedését az aktuális pszichológiai szituáció — a szükséglet s a környezetnek e szükségletre vonatkoztatott, aktuális felépítése — határozza meg. A munka pszichológiai természete egészen más. A munka mindenekelőtt a közvetlen szükségletek felfüggesztésén alapszik, amennyiben nem egy aktuális szükséglet tárgyának megragadására, hanem *jövőbeni* szükségletek kielégítésére, e kielégítés feltételeinek előzetes megteremtésére irányul. Az emberi tevékenységet „elvont szükségletek” irányítják: az ember úgy viszonyul szükségleteihez, mint amelyek Énjéhez általában hozzátartoznak, s ezért a jövőben is felléphetnek. Viselkedését nem az adott pillanat impulzusai, hanem Énjének ezek az általános szükségletei determinálják. Másrészt a munka feltételezi a szituáció tárgyi oldalának meghaladását is, a cél és a célnak megfelelő eszközök ideális reprezentációját, az eszközök közötti válogatást, egyszerűen a művelet megtervezését. Munka csak ott van, ahol a munkás nemcsak az érzékileg adott tárgyakkal, hanem ideálisan képviselt, „absztrakt tárgyakkal” is képes manipulálni. S végül az ember nemcsak kitűz feladatokat, de meg is valósítja őket: azaz értelmes módon, a célnak alárendelve irányítja, a tervnek megfelelően determinálja a tevékenységét. A munka tehát az állat impulzív, ösztönös viselkedésével szemben *tudatos és akaratlagos viselkedés*.

A marxista pszichológia feladatát Vigotszkij abban jelöli meg, hogy számot adjon e tény pszichikai háttéréről: megragadja az emberi aktivitás pszichológiai felépítését, magyarázattal szolgáljon a tudat és akarat jelenségre. Magyarázaton — láttuk — azt érti, hogy a pszichológia adottnak véve az elemi (az állati viselkedést általában jellemző) fogalmakat és törvényeket, a tudatos és akaratlagos viselkedést mint ezek sajátos struktúráját reprodukálja. Ezért mindenekelőtt le kell írnia ezt az új struktúrát, meg kell mutatnia, hogy a magasabbrendű pszichikus képességek maradéktalanul felfoghatók az egyszerűbb jelenségek új típusú komplexumaként — anélkül, hogy bármiféle rejtelmes „lelki szubsztancia” közbelépését feltételeznénk (1). S reprodukálnia kell azt a mechanizmust, amelyben ez az új struktúra — a szubjektum—objek-

¹¹ Marx: *A Tőke*. I. köt. Id. kiad. 171. o.

tum viszony egésze, az élettevékenység új módja alapján — létrejön; fel kell tárnia a társadalmi praxis és a magasabbrendű pszichikai képességek kialakulása közti logikai összefüggést (2).

A marxista pszichológia így a pszichikum oldaláról ugyanazt mondja ki, amit a marxista filozófia a világtörténet perspektívájából: az ember szubjektuma — pontosabban: szubjektuma lehet — tulajdon sorsának. Ebben a célkitűzésben rejlik Vigotszkij életművének pátosza.

II.

1. Az akarat problémáját Vigotszkij a következőképpen fogalmazta meg: 'hogyan lehet megoldani a régi pszichológia dilemmáját, amely szerint a viselkedés vagy determinált, és akkor nem lehet akaratról beszélni, vagy van akarat, de akkor ez csak egy természetfeletti, indeterminált lelki szubsztancia lehet (ez az, amit Dilthey szerint csak intuitive megérteni, átélni tudunk, de nem tudjuk kauzálisan magyarázni, vagy amit James az elhatározás aktusához szükséges felfoghatatlan eredetű lelki energiának, az isteni *fiat* pszichikus ekvivalensének nevez).

A dilemma megoldásának kulcsát Vigotszkij a munkatevékenység marxai analízisében találta meg. A munka az ő számára nemcsak a magasabbrendű pszichikus képességek *problémájának* forrása, hanem egyúttal a probléma *megoldásának* forrása is. A magyarázat vonatkozásában ez kézenfekvő: a tárgyiasító tevékenység és a történelemnek a tárgyiasításon alapuló folytonossága gyökeresen megváltoztatja egyed és nem kapcsolatát. De a munka szerkezetében Vigotszkij termékeny analógiákat talált az akarat viselkedés pszichológiai struktúrájának feltárásához is.

A pszichológiának, Vigotszkij szerint, ugyanabból a felismerésből kell kiindulnia, mint a munka filozófiájának: a természet meghódítása nem a természettörvények hatályon kívül helyezése, hanem kihasználásuk, a tevékenységbe való bevonásuk útján valósul meg. A viselkedés akaratlagos regulációja is csak a viselkedés természettörvényei alapján, a reakciók *közvetítése* révén válik lehetségessé: úgy szerezhetünk uralmat önmagunk vagy a másik ember viselkedése fölött, hogy „kezünkbe vesszük” determináló tényezőit. Ha — bizonyos sematizáló leegyszerűsítéssel — elfogadjuk, hogy a viselkedés a stimulus-reakció törvény alapján megy végbe, vagyis a szubjektum reakcióit a környezetből és saját szervezetéből érkező ingerhatások váltják ki, akkor a viselkedés akarat uralása nem alapulhat máson, mint a stimulusok aktív manipulálásán. Az ember csak úgy határozhatja meg a reakcióit, ha meg tudja határozni a reakciókat kiváltó ingerhatásokat, ha ő maga teremti szignifikáns kapcsolatokat a környezetében.

Az akarat viselkedés közvettségéről szóló hipotézis kifejtésekor Vigotszkij legszívesebben a szándékos emlékezet felépítésére hivatkozott. Olyan banálisán egyszerű példákból indul ki, mint hogy az ember bizonyos helyzetekben tárgyi segédeszközök — pl. csomókötés — segítségével befolyásolja a memóriáját. Ezek a példák első pillantásra mesterségesnek tűnnek — hiszen a civilizált felnőtt ember viselkedésében a tárgyi közvetítések alárendelt szerepet játszanak. (Ami az emlékezetet illeti: világos, hogy többnyire „fejben” végezzük el a bevésés műveletét, nem folyamodunk a környezet tárgyaihoz.) A felnőtt pszichikus folyamatait éppolyan közvetlennek látszanak, mint a természetes

mechanizmusok. Egészen más a helyzet a társadalmi és az egyedfejlődés korábbi szakaszain (az ún. primitív társadalmakban, illetve az óvodáskor kezdetétől nagyjából az első két iskolaévig terjedő periódusban). Az etnográfia és a gyermekpszichológia adatai egyértelműen azt mutatják, hogy ezen a fokon dominál a külső segédeszköz használata: az emlékezet regulációja tárgyi emlékeztetők, a számolás az ujjak segítségével valósul meg, a gondolkodás a hangos, kommunikatív beszéd közegében megy végbe stb. Valamennyi magasabbrendű viselkedésfunkció keresztülmegy társadalmi és individuális fejlődése során a külső, tárgyi közvetettség szakaszán — ennél fogva, bár e közvetítések később eltűnnek, okunk van feltételezni, hogy eltűnésük nem visszafejlődés, hanem magasabbszintű, belső közvetítésekbe való átmenet. A külső közvetítések kiindulópontul választása ezért egyáltalán nem önkényes — viszont számos módszertani előnye van. Először is: a viselkedés struktúrája ezeknél minden további rekonstrukciós elemzés nélkül is feltárható, míg a belső közvetítéseket előbb „exteriorizálni” kell, hogy megfigyelhetőkké váljanak. Másrészt — éppen primitív voltuk miatt — a közvetettség elve rajtuk legelemibb, legáltalánosabb formában ragadható meg. S végül lehetővé teszik a magasabbrendű pszichikus funkciók genetikai gyökereinek feltárását, összefüggést teremtenek a külső, társadalmi közvetítési rendszerek és a belső, pszichikus közvetítések között.

Az emlékezet természetes mechanizmusa nagyon leegyszerűsítve úgy írható le, hogy A és B ingerkeltők közt spontán-asszociatív összefüggés, $A-B$ jön létre, amelynek alapján A egy új szituációban kiváltja B emlékképét.¹² B felidézéséhez ezért feltétlenül szükség van A (vagy egy A -nak megfelelő másik ingerkeltő) jelenlétére. Az emlékezet akaratlagos regulációja tehát nem alapulhat máson, mint hogy a szubjektum saját maga biztosítja az asszociatív mechanizmus beindulását abban a szituációban, amelyben valamire vissza kell emlékeznie, vagyis biztosítja annak az ingerkeltőnek a jelenlétét, amely a felidézendő stimulus emlékképét ki fogja váltani. A szándékos emlékezet alapja ezért az a tevékenység, amellyel az ember bevisz a szituációba egy kiegészítő stimulust (X -et). (Ilyen kiegészítő stimulus, vagy a munkafolyamatból vett analógiával, „stimulus-eszköz” szerepét tölti be a primitív társadalmakban a „hírvivők pálcája”, melyre az üzenettel kapcsolatos szimbólumokat vésték — s ilyen „stimulus-eszköz” a csomó is, melyet az ember a zsebkendőjére köt.)

Mi történik akkor, amikor az ember egy stimulus-eszköz révén közvetíti az emlékezetét, például csomót köt a zsebkendőjére? Induljunk ki a következő hétköznapi esetből. Az egyetem folyosóján megígérem a barátomnak, hogy holnap elhozok neki egy könyvet. Tudom, hogy este a könyvet be kell tennem a táskámba. De nem tudom, hogy lesz-e valami, ami engem erre emlékeztessen. Adott tehát A (beszélgetés a folyosón, ígéret), B (be kell tenni a könyvet a táskába) és $A-B$, a kettő közti asszociatív kapcsolat (B nem más, mint egy feladat A -ban). De nincs adva annak a bizonyossága, hogy otthon fel fog idéződni A (hogy eszembejut a beszélgetés) és kiváltja B -t. Ez az, amit nekem magamnak kel biztosítanom. Ezért előveszem a zsebkendőmet és csomót

¹² Ezt a sematizálást két körülmény teszi lehetővé. Egyrészt: az asszociatív kapcsolatok kialakítása az emlékezet tényleges momentuma. Másrészt: ebben az összefüggésben nem az emlékezet természetes mechanizmusa *maga*, hanem az emlékezet akaratlagos regulációjának a természetes mechanizmushoz való *viszonya* érdekes.

kötök rá (X). Kihasználom azt a körülményt, hogy szokás szerint este kiürítem a zsebeimet — vagyis kihasználom X (mesterséges emlékeztető) és a jövőbeni szituáció közti összefüggést, azt, hogy X függetlenül az aktuális pszichológiai feladattól előfordul a jövőbeni szituációban. Amikor este kiürítem a zsebeimet, kezembe kerül a megcsomózott zsebkendő, visszaemlékeztet A -ra, vagyis a probléma-szituációra, amelyben a csomót megkötöttem, s ezen keresztül felidézi B -t, a feladatot (a csomóról eszembe jut az ígélet, s az ígéretről, hogy be kell tennem a könyvet a táskába). Az $A-B$ kapcsolat így nem spontán módon, nem közvetlenül, hanem saját aktivitásomon keresztül valósul meg, egy olyan ingerkeltő segítségével, amelyet én vittem be a szituációba, amelynek én adtam szignifikáns értelmet. A végeredmény most is B , de a felidézés ezúttal az $A-X-B$ közvetítésen keresztül valósul meg. Az emlékezet elemi, asszociatív (feltételes reflexes) törvényszerűségei eközben nem veszítik érvényüket, csupán alárendelődnek az akaratlagos rendszer egészének, amely megszabja működésük feltételeit: a közvetett emlékezetben az idéződik fel, amit az ember maga bevésített, s a felidéződés akkor és ott realizálódik, ahogy ő maga meghatározta. A szándékos emlékezet jelensége mögött eszerint nem egy új elemi képesség (nem az „akarat” mint lelki szubsztancia), hanem egy új, magasabb szintű *struktúra*, a pszichikus folyamatok közti új típusú kapcsolatok egységes egészként működő rendszere rejlik. Az emlékezet természetes-asszociatív mechanizmusa összekapcsolódik egy olyan művelettel, amelynek magában véve semmi köze a memóriához: a környezet tárgyaival való külső manipuláció műveletével. A külvilág aktív megváltoztatása beépül az emlékezet folyamatába, és az emlékezet *tevékenységévé* alakítja át. A szándékos emlékezet — mint minden akaratlagossá tett viselkedésfunkció — alapelve, a fenti interpretáció szerint az, hogy *az ember a környezet olyan változásaihoz igazodik, melyeket önnön tevékenységével idézett elő*. (Hogy ez a külső manipuláció milyen tárgyakon valósul meg, milyen változást idéz elő rajtuk, s hogy e változásnak milyen pszichológiai értelme lesz, az nyilvánvalóan annak a pszichológiai mechanizmusnak — emlékezet, figyelem, mozgás, gondolkodás stb. — természetétől függ, amelynek akaratlagos irányításáról éppen szó van.)¹³

A fenti elemzés (utaltunk már erre) az akaratlagos viselkedésnek átmeneti stádiumán alapszik, egy olyan struktúrán, amely kifejtett formájában a normális felnőtt embernél csak egészen alárendelt szerepet játszik. Ezért röviden ki kell térnünk arra, mi az alapvető különbség a külsőleg és a belsőleg közvetett viselkedési formák között.

Első pillantásra csak azt látjuk, hogy X mentális síkra ment át, a tárgyakkal való manipulációt a tárgyak értelmi szimbólumaival való operáció váltotta fel. De emögött jelentős szerkezeti változásoknak kell meghúzódnuk. Hiszen eltűnt az a külső támpont, amelyre az egész művelet épült: a stimulus-eszköz és a jövőbeni szituáció közti objektív összefüggés. Az emlékezet tárgyi közvetítését, láttuk, az tette lehetővé, hogy a stimulus-eszköz, függetlenül a pszichológiai feladattól, előfordul abban a jövőbeni szituációban, amelyben a felidézésnek be kell következnie. De ha nem folyamodom külső tárgyhöz,

¹³ Ugyanezt a struktúrát tárták fel Vigotszkij és tanítványai a figyelem és a mozgás akaratlagos regulációjával kapcsolatban. L. köt. A. H. Леонтьев: Развитие памяти, Учпедгиз. М—Л. 1931. А. Р. Лурия: Развитие речи и формирование психологических процессов. Психологическая Наука. СССР I. köt. Москва 1959.

akkor a tárgy és a szituáció közti kapcsolat sincs számomra adva. A belső síkra való átmenet ezért azt jelenti, hogy most ezt a kapcsolatot is én teremtem meg értelmileg. Azaz nem hozok létre egy ingerkeltőt, amely már az én tudatos beavatkozásom nélkül jelen lesz a jövőbeni szituációban, hanem *elképzelek* egy ingerkeltőt, amely ebben a szituációban előfordul. Vagyis elképzelem a *jövőbeni szituációt*, elemzem a feladat (a bevésés és felidézés) szempontjából, és kiválasztom benne azt a jelenséget, amely majd visszaemlékeztet a probléma-szituációra. (Ezt a belső síkra való átmenetet később — az interiorizáció problémájával kapcsolatban — részletesebben tárgyaljuk.)

Ha Vigotszkij szándékának megfelelően, az akaratlagos viselkedés pszichológiai tartalmát úgy határozzuk meg, hogy a szubjektum megalkotja a reakcióit determináló ingerkeltőket, s ezeken keresztül saját maga determinálja a viselkedését, fel kell tennünk a kérdést: milyen esetben, milyen feltételek mellett beszélhetünk az ingerkeltők aktív manipulációjáról? E kérdés értelmét világossá teszi egy negatív példa. Ismeretes, hogy a feltételes kondicionálás klasszikus, pavlovi teóriájával szemben az újabb pszichológiában előtérbe került a kondicionálás ún. instrumentális elve. Ez bizonyos formális hasonlóságokat mutat azzal, amit Vigotszkij közvetett viselkedésnek nevezett, de nem fed akarati viselkedést.

A klasszikus kondicionálási elmélet abból indul ki, hogy a feltételes szignalizáció két ingerkeltőnek külső, az állat aktivitásától független összekapcsolásán alapszik. Az instrumentális kondicionálás mögött ezzel szemben az a feltevés rejlik, hogy a feltételes reflexek kialakulása az állat aktív orientációs tevékenységén keresztül valósul meg. Az instrumentális reflex fogalma azt jelenti, hogy az állat éppen a saját tevékenysége által kiváltott szignális kapcsolatokon keresztül tanul meg a környezet biológiailag releváns, viszonylag állandó tulajdonságaira reagálni. Az instrumentális kondicionálás „klasszikus” esete az a kísérlet, amelyben kiéhezett patkányok megtanulják, hogy a táplálék megszerzéséhez egy billentyűt kell megnyomniuk. Ha rálépnek a billentyűre, akkor a cella sarkában rés nyílik és rajta keresztül megjelenik a táplálék. A feltételes kapcsolat (billentyű—élelem) itt nem két külső eseménynek az állati aktivitástól független párosítására épül: az állat a saját tevékenységével előidézett külső változáshoz igazodva tanulja meg, hogyan juthat élelemhez. Az instrumentális reflex ezért formálisan kielégíti az $A-X-B$ struktúra által kifejezett elvet: a patkány kivált a szituációban egy ingerhatást, s ez határozza meg további reakcióit. De vajon ebből arra következtetünk-e, hogy az állatok saját maguk determinálják a viselkedésüket, hogy akarati viselkedésre képesek? Nyilvánvaló: bár a patkányok az általuk előidézett stimulushoz igazodtak, mégsem mondjuk azt, hogy a billentyűt az élelem megszerzésének *szándékolt eszközéül* használták volna. Instrumentális reakciójuk ugyanis mindig egy közvetlenül működő fizikai szükséglet (az éhség) impulzusára indul meg és mindig csak az érzéki mezőben jelenlevő tárgyakra irányul. Az állati viselkedés az aktuális szituációhoz kötött. Szándékról, elhatározásról azonban csak mint olyasmiről beszélünk, ami a jövőre, egy még jelen nem levő szituációban való cselekvésre vonatkozik. Ezért az akarati döntés forrása nem lehet közvetlen szükséglet: ez ugyanis mindig aktuális cselekvést vált ki, az aktuális szituáció felé irányít. Ellenkezőleg: az akarat ott kezdődik, ahol a szubjektum mintegy elvlasztja magát pillanatnyi szükségleti állapotától, tudatosítja magát mint konkrét pszichikus folyamatainak állandó hordozóját és mérlegeli szükségleteit a társadalom értékrendjének, valamint személyes cselekvési lehetőségeinek fényében.

Ez a negatív példa tehát azt mutatja, hogy a közvetettség pszichológiai fogalma *teleológián* alapszik: csak ott lehet stimulus-eszközzől beszélni, ahol a műveletnek tudatos, az érzéki szituáción túlmenő célja van. Ezt az állítást pozitív kísérleti adatok is igazolják. A teleológia nélkülözhetetlenségét A. N. Leontyev, Vigotszkij egyik legközelebbi munkatársa mutatta ki, a szándékos emlékezetre vonatkozó hipotézis ellenőrzése közben. Leontyev kísérletei a Vigotszkij-iskola által kidolgozott módszeren, az ún. kettős stimuláció módszerén alapultak. E módszer onnan kapta a nevét, hogy a kísérletekben ingerkeltők két sora adott: azok a tárgyak, amelyek *en* a kísérleti szubjektumnak a feladatot meg kell oldania és azok, amelyeket felhasználhat a feladatmegoldás akarati irányításához. A szándékos emlékezetet vizsgáló kísérletek esetében az ingerkeltők első sorát bevésendő, értelmes szavak, a másodikat pedig színes, figuratív képek alkotják. A kísérleti szubjektum feladata nem egyszerűen az, hogy megtanulja a szavakat. Azt az utasítást kapja, hogy vonja be a képeket a feladat megoldásába. A képek ki vannak téve egy asztalra; amikor hallja a szavakat, kiválaszthatja azokat, amelyek összefüggésbe hozhatók a megfelelő jelentéssel. Mikor a szavakat vissza kell idéznie, e képek segítségével oldhatja meg a visszaemlékezés feladatát. Ránéz a képre, és eszébe jut az asszociált szó.¹⁴

Leontyev bebizonyította, hogy a képek stimulus-eszközként való használata csak úgy valósítható meg, ha a kísérleti szubjektum a jövőbeni szituációból indul ki. Míg az 1–3 éves gyerekek tevékenysége a kísérletek tanúsága szerint a feladat közvetlen megoldására (a szavakra) irányul, s képtelenek arra, hogy a képeket bekapcsolják a műveletbe, az óvodáskorúak már kezdik a képeket felhasználni a feladat megoldása közben. De mindig abból indulnak ki, ami a közvetlen szituációban adott: vagyis a megjegyzendő szavakból. „Közvetítő” tevékenységük abból áll, hogy a hallott szavakhoz asszociatív hozzárendelik a képeket. A feladatot azonban így nem lehet megoldani. Felidézéskor nem a szavak, hanem a képek vannak jelen, nem a szavak alapján kell a képre emlékezni, hanem megfordítva. A képeket csak azok a — már iskoláskorú — gyerekek tudják stimulus-eszközzé, az emlékezet szándékos irányításának eszközéül használni, akik a kép tulajdonságaiból indulnak ki, akik a kép egy kiválasztott momentumához társítják a szót. De ez nem más, mint hogy az aktuális szituáció helyett a jövőbeni szituációból, a tevékenység céljából indulnak ki — hogy a képet egy majdani feladatmegoldás eszközüül építik be a pszichológiai műveletbe.¹⁵

Az akarat kérdése ezért a legközvetlenebb módon összefügg azzal a kérdéssel: min alapszik a közvetlen szituációtól való értelmi függetlenedés? Az akarat és a tudat problémája így nem két külön probléma: „a pszichikus folyamatok intellektualizálása és a szubjektum uralma alá hajtása ugyanannak a folyamatnak, a magasabbrendű pszichikus funkcióra való átmenet-

¹⁴ A kettős stimuláció módszerével végzett kísérleteknek a következő kérdésekre kellett választ adniuk: Mi a közvetítés (a stimulus-eszköz) szerepe a pszichikus folyamatok akarati szabályozásában? Milyen értelmi mechanizmusokon keresztül valósul meg a stimulus-eszköz bevétele a probléma-szituációba? Milyen fejlődési utat fut be, milyen stádiumokon megy keresztül a közvetett viselkedés? S végül: mi a kísérletvezető szerepe a kísérleti feladatok megoldásában (az akaratlagos struktúra kiépítésében) — más szóval, mi a másik ember, a társadalom szerepe a közvetett viselkedés kialakításában? Ezeknek a kérdéseknek többségére más összefüggésben visszatérünk.

¹⁵ Ld. A. N. Leontyev: *A pszichikum fejlődésének problémái*. Kossuth, 1964. 478. o.

nek két oldala. Egy funkció abban a mértékben válik uralhatóvá, amilyen mértékben intellektualizálódik. A tevékenység akaratlagossága mindig tudatossá válásának másik oldala” — olvashatjuk a Gondolkodás és beszéd-ben.¹⁶

Az emberi intellektus (ideatorikus gondolkodás) és tudat problémáját Vigotszkij nyelvpszichológiai nézeteinek ismertetésekor részletesebben tárgyaljuk majd — ezért most csak a legáltalánosabb szempontok vázlatos ismertetésére korlátozódunk. Kiindulópontul Vigotszkijnak egy — 3–4 éves kisgyerekekre vonatkozó — megfigyelését választjuk, melyet W. Köhler emberszabású majmokkal végzett kísérletével állított szembe.¹⁷

Köhler az emberi szerszámhasználat genetikus előzményeinek vizsgálata során megállapította, hogy a majmok képesek ugyanazokat a tárgyakat különböző összefüggésekben, különböző viselkedési sémákban használni, de nem képesek arra, hogy a különböző használati módokat szintetizálják. A ketrecben levő láda egy meghatározott összefüggésben játékuk tárgya volt: rátelepedtek és lekergették róla egymást — egy másik szituációban, a kísérleti probléma-helyzetben pedig a feladat megoldására, például egy túlságosan magasan elhelyezett banán elérésére használták (odavitték a banán alá, és felálltak rá). De nem tették meg ugyanezt, ha a ládán egy másik majom feküdt. Bár a játék-szituációban le tudták kergetni a másik majmot a ládáról, s a probléma-szituációban oda tudták vinni a ládát a banán alá, a két szituáció összekapcsolására nem voltak képesek.

¹⁶ L. S. Wygotski: *Denken und Sprechen*. Akademie-Verlag, Berlin 1964. 185. o. A történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy abban a periódusban (nagyjából 1929–32 között), amikor Vigotszkij az akarat problémájával foglalkozott és megalkotta a közvetett viselkedés fogalmát (ez időben egybeesett a magasabbrendű pszichikus képességek társadalomtörténeti elméletének alapvetésével), még egyáltalában nem volt világos előtte az akarat és a tudat közti pszichológiai összefüggés. (Jellemző, hogy a közvetett viselkedés teleológikus irányultságának felismerése Leontyevnél is — aki ebben az időben Vigotszkij közvetlen irányítása mellett dolgozott — marginális jelentőségű maradt, nem vált elméleti következtetések alapjává.) Úgy látszik, hogy fejlődésnek ebben a szakaszban Vigotszkij valamennyi magasabbrendű pszichikus jelenséget megmagyarázottnak tekintett a stimulus-eszköz fogalmával — e fogalmon egyszerűen olyan ingerkeltőt értve, amelyet a szubjektum maga visz be a környezetébe. Ebben a vonatkozásban az instrumentális kondicionálást Vigotszkij korai álláspontja *ellenkísérletének* tekintjük. Az itt leírt elméleti korlátozottság okát elsősorban abban az általános fogalmi sémában — a stimulus-reakció sémájában — találjuk meg, amelyen belül Vigotszkij az akaratit viselkedés problémáját felvetette. Ez a séma, véleményünk szerint, egy olyan szemlélet felé irányít, amely a viselkedést a motoros regulációra szűkíti, és ezért a magasabbrendű viselkedésformák egész problémáját az ingerkeltőkkel való manipulációra vezeti vissza. De hozzájárult a közvetettség elvének egyoldalú felfogásához az is, hogy Vigotszkij — úgy tűnik — kezdetben túlértékelte a munka szerkezetéből kinálkozó analógiákat, *közvetlenül* vitte át az eszköz fogalmát a külvilág fölötti uralomról a szubjektum fölötti uralomra. Ebben az átmeneti periódusban Vigotszkijt valóban jellemezte „a viselkedés technikai elemének túlértékelése”, amit Galperin 25 évvel későbbi kritikája szemére vet. Elméletének utolsó két évében azonban leszámolt korai nézeteinek korlátozottságával, középpontba állította a tudat és a tudat-akarat összefüggés problémáját. A kifejtésben kerülni igyekeztük az élettrajzi fejlődés ismertetéséből eredő túlbonyolítást; arra törekedtünk, hogy Vigotszkij „végleges” álláspontját rekonstruáljuk. Mivel az akarat pszichológiai felépítéséről munkásságának utolsó, legértékesebb periódusában (1933–34 között) nem alkotott új, összefüggő elméletet, azt vettük át korábbi írásaiból, ami késői műveivel is összhangba hozható, s ezt logikailag kapcsoltuk össze a tudatnak az akaratit viselkedésben játszott szerepével kapcsolatos nézeteivel.

¹⁷ Л. С. Выготский: Проблема развития в структурной психологии. Előszó K. Koffka *Problemen des psychischen Entwicklung* c. könyvének orosz kiadásához: Основы психического развития. М—Л 1934 XXX—XXXIII. o.

Mintha valami ilyesmi történt volna a Vigotszkij által megfigyelt gyerekekkel is. Az egyik kisfiúnak, akitől nagy távolságra édességet helyeztek el, úgy hogy csak a keze ügyébe eső bottal húzhatta volna magához, eszébe sem jutott, hogy a botot eszközül használja fel, bár egyébként kiválóan tudott vele manipulálni: a kísérlet előtt éppen „lovacskát” játszott. Egy másik esetben óvodás gyerekeknek valamilyen magasan levő tárgyat kellett volna megragadniuk. Annak ellenére, hogy a szobában ott voltak a székeik, amelyekre felállva kényelmesen megoldhatták volna a feladatot, ezt egyikük sem tette meg. A kísérletvezető javaslatára, hogy álljanak fel a székre, azt felelték, hogy az óvónő megtiltotta.

A külsődleges hasonlóság ellenére az állatokkal és a gyerekekkel kapcsolatos megfigyelésekben éppen az ellenkezőjéről van szó. A Köhler-kísérlet, Vigotszkij elemzése szerint, azt fejezi ki, hogy a majmok nem rendelkeznek a tárgy permanenciájának megfelelő viselkedési készségekkel, nem tudják azonosítani „a-ládát-amelyre-fel-lehet-állni” azzal „a-lárával-amelyen-fekszenek”. A tárgy az állatok számára csak egy meghatározott viselkedési szituáció elemeként létezik, nem létezik mint *lehetséges* funkciónak egysége, nem létezik mint tárgy. Az állati orientáció sohasem nyúlik túl az aktuális viselkedési szituáción.

A gyerekek viszont éppen ezért voltak képtelenek a feladat adekvát megoldására, mert az érzéki, szituáción túlmenően orientálódtak, mert a tárgyakhoz meghatározott viselkedési funkciójukon kívül számukra még valami hozzátartozott: *társadalmi jelentésük*. Ha a bot „lovacska” a kísérlet előtt akkor nem lehet bot a kísérlet alatt sem; ha a székre normális körülmények közt tilos felállni, akkor tilos most is. Magatartásuk azt fejezi ki, hogy a környezethez nemcsak biológiai organizmusként, hanem a társadalom tagjaiként viszonyulnak, hogy a dolgokhoz való viszonyukat a dolgok objektívalt jelentése, a használatukhoz fűződő társadalmi szabályok, normák és tilalmak rendszere közvetíti.

Miért teszi lehetővé a társadalmi tapasztalat elsajátítása a közvetlen szituáció értelmi meghaladását? Mert a társadalom eltárgyiasult ismeretei nem kiegészítik, nem kiszélesítik, hanem más pszichikus szférába viszik át az individuum világát: a személyes-közvetlen benyomások világából az interszubjektív tárgyi világába. Társadalmi, objektívalt ismeret csak az lehet, ami nincs az individuális élmények szubjektumhoz kötött szférájába zárva, ami a társadalom tagjainak közös, *azonosítható* tapasztalatához tartozik. Teljesen világos ez, ha a nyelvre, erre az egész életet átszövő szellemi objektívációs formára, a társadalmi tapasztalat rögzítésének legfőbb eszközére gondolunk. A nyelvben nem alkothatunk egyetlen olyan empirikus ítéletet sem, amely ne implikálna általános ismereteket. Egy verbális közlés csak azáltal érthető a nyelvi közösség valamennyi tagja számára, hogy minden individuális szituációt, minden egyes ember személyes tapasztalatát általános, valamennyiben azonos elemein keresztül jellemzi — s ezzel a közvetlen benyomásokat állandó, absztrakt tulajdonságok komplexumává, *objektív* szituációvá alakítja át. A társadalmi tapasztalat, Vigotszkij kifejezésével, *általánosított* tapasztalat.

Ezért valósul meg a társadalmi közvetítés-rendszerek elsajátításával az átmenet a közvetlen szituáción túlmenő tájékozódásra, arra, amit Kurt Goldstein találóan *absztrakt viselkedésnek* nevez. „Az absztrakt attitűd hatósugara”, írja Goldstein, „többet fog át a 'reális' ingerhatásnál. Tudatos tevé-

kenységet implikál a gondolkodás és a saját tevékenységünkről való tudatos számotadás értelmében. Meghaladjuk a közvetlenül adott szituációt, a specifikus oldalt vagy érzéki benyomást: ... cselekvésünket konceptuális szemszögből irányítjuk, akár egy kategória, egy osztály vagy egy általános jelentés legyen az, aminek szemszögéből a különös tárgyat szemléljük. Elválasztjuk magunkat az adott benyomástól, az egyes dolog egy kategória tisztán véletlenszerű példájává vagy reprezentációjává válik.”¹⁸ Ez az absztrakt vagy konceptuális beállítódás teszi lehetővé, hogy a mindenkori szituáció olyan összefüggéseire reagáljunk, melyek nincsenek közvetlenül, érzékileg jelen, amelyek csak egy lehetségszférában adóttak. (Goldstein szép példája: konkrét módon viselkedem, ha egy sötét szobába belépve automatikusan felkattintom a villanyt. De absztrakt módon viselkedem, amikor *nem* gyűjtöm meg a villanyt, mert a szobában esetleg alszik valaki, akit felébreszthetek.)

A viselkedés fölötti uralom, a tevékenység akaratlagos közvetítése tehát a társadalmi tapasztalat, a szellemi objektivációs rendszerek elsajátításán alapszik. Ha a Gestaltpszichológia kifejezésével az állat reakcióit minden esetben az „optikus mező”, az érzéki szituáció határozza meg, akkor az emberről Vigotszkij szerint azt mondhatjuk, hogy saját maga határozza meg a viselkedését egy „értelmi mező”-ben, amely nem más, mint a — nyelvi formában rögzített és általánosított — társadalmi tapasztalat mezeje. Azok a dolgok vagy események, amelyek aktív manipulációjával a viselkedés közvetítése megvalósul, ezért nem közönséges természeti objektumok, hanem társadalmi tevékenységgel átalakított, társadalmi jelentéssel bíró közvetítési rendszerek. Vigotszkij szerint ilyenek — például — a mnemotechnikai segédeszközök (a legprimitívebb konvencióktól az írásig), ilyen a figyelem szándékos irányításában szerepet játszó rámutató gesztus, és ilyen mindenekelőtt a *nyelv*, a viselkedés közvetítésének univerzális közege. Az az elv, hogy az akarat a viselkedés közvetítésével azonos, egyúttal azt is kimondja, hogy az akarat az embernek nem természetes, hanem történelmi, a társadalmi objektivációk elsajátításán alapuló képessége. Ezért csak mintegy „statikusan”, a magasabbrendű pszichikus funkciók *felépítésének* oldaláról mutat rá arra, ami ezek genezisében közvetlenül kifejeződik.

2. Az ember magasabbrendű, társadalmi képességei nem magyarázhatók a biológiai fejlődés törvényei segítségével. Az a mód, ahogy a faj az állati egyedben, ennek evolúciója során megvalósul, szorosan összefügg az állati életmód általános természetével, és ezért érvényét kell veszítenie ott, ahol a szubjektum aktivitása a munka alakját ölti.

Az állati egyedfejlődésben nem történik más, mint hogy az individuum realizálja, konkrét környezetéhez adaptálja öröklött faji képességeit. A legfejlettebb állatfajoknál a tanulás, új reagálási módok kiépítése ugyan az ösztönös mechanizmusokkal szemben egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, de sohasem önállósodik, sohasem lépi túl az öröklött séma által meghatározott kereteket. Ez szabja meg, hogy mi lehet egyáltalán környezet az állat számára — hogy a valóság milyen tartományait képes bevonni anyageseréjébe, s ennek megfelelően mit és hogyan észlel, mire és hogyan reagál. Szükségeinek és képességeinek morfológiailag rögzített rendszere az állatot a külvilág korlátozott, az egész faj számára állandó részéhez köti. Az állati egyed számára

¹⁸ K. Goldstein — M. Scheerer: *Abstraktes und konkretes Verhalten, Denken*. Hgb. von C. F. Graumann, Kiepenhauer-Witsch kiad., Köln 1965. 148. o.

így a faj is, a környezet is genetikusan adott, szervezetének biológiai-fiziológiai felépítése által meghatározott.

Az emberi individuumban azonban sem a *nem*, sem aktivitásának lehetséges környezete nincsenek adva, legfeljebb fel vannak adva.¹⁹ Az emberi élettevékenység specifikus formája, a munka, potenciálisan minden környezetet az ember környezetévé tesz, korlátlanul kiszélesíti az emberi aktivitás hatósugarát — s eközben kiviszi az individuumból, tárgyi-külső formában megszilárdítja nembeli szükségleteit és képességeit. De a tárgyasítás során az emberi szükségletek és képességek nem csupán lecsapódnak, nemcsak objektív realitásra tesznek szert — hanem egyáltalán csak ebben a tevékenységben jönnek létre. „A termelés”, írja Marx, „nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak.”²⁰ A *nem* mint az emberi szükségletek és képességek hordozója nem azonos azokkal a faj egész fenállása során változatlan s minden egyes individuum által öröklött antropológiai tulajdonságokkal, melyek az embert a többi fajtól morfológiailag megkülönböztetik: a *nem* az individuumoknak a társadalmi tárgyiság (az anyagi és szellemi objektívációk) által közvetített gyakorlati viszonya. Az emberi individuum valósága a társadalom; és a társadalom nemcsak hogy nem az individuumokban adott közös faji tulajdonságok összessége, de nem is környezet. Először is azért nem, mert nincs fajilag adva, független az egyed öröklött képességeitől és szükségleteitől, mert a munka és az ezen alapuló munkamegosztás terméke. És azért sem, mert a társadalmi tárgyiságon keresztül az ember sohasem csupán dolgokhoz viszonyul. Az objektívációk csak az emberek gyakorlati együttműködésében funkcionálnak objektívációkként: társadalmi jelentéssel bíró tárgyakként. Az emberi viszonylatokon kívül közönséges természeti dolgok.

A pszichológia számára ebből két következtetés adódik. Először is az, hogy az ember mint biológiai típus az egész történelem során (attól az átmeneti periódustól eltekintve, amelyben, éppen a szerszámhasználatra való áttéréssel összefüggésben, kialakulnak ennek morfológiai feltételei, például a kéz megfelelő felépítése) változatlan marad — pontosabban: esetleges változásai elhanyagolhatók az emberi képességek fejlődése szempontjából. A fejlődés nem a szervezet, hanem a „mesterséges szervek” oldalán megy végbe: „Ugyanúgy, ahogy az ember a természet fölötti növekvő uralmát nem a kéz fejlődésének, hanem azon szerszámok fejlődésének köszönheti, amelyekkel az emberi kéz fel van fegyverezve, az intellektus is önmagában véve szemmel láthatóan alig változik az emberi történelem során. A fejlődés itt is segédeszközök révén valósul meg. Intellektusának munkáját az ember elsősorban a gondolkodás és viselkedés sajátos technikai segédeszközei révén tökéletesíti.”²¹ Az individuum pszichikus képességeinek szintjét ennél fogva nem öröklött faji tulajdonságai determinálják, hanem a viselkedés „technikai segédeszközeinek”-

¹⁹ Itt A. N. Leontyevnek a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* követő terminológiáját használjuk. Vigotszkij maga a *kéziratokat* nem ismerte és más fogalmakkal dolgozott — de amit az individuum történelmi fejlődéséről elmondott, megfelel e kategóriák marx-i viszonyának. Használatuk megkönnyíti a kifejtést. A *Kéziratok* emberképéről ld. Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*, Kossuth, 1966.

²⁰ Marx: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM 13. köt. Bp. 1965. 159. o.

²¹ Л. С. Выготский: *Развитие высших психических функций*. Москва 1960. 448. o.

az anyagi és szellemi kultúrának objektív színvonala. „Az emberi viselkedés fejlődését alapján véve nem a biológiai evolúció törvényei, hanem a történelmi fejlődés törvényei határozzák meg.”²²

Ez a döntő különbség Vigotszkijnak a marxista történetfilozófián alapuló történelmi pszichológiai elmélete és a legkülönbözőbb rendű és rangú „szociálpszichológiák” között, amelyekkel időnként össze szokták keverni. Valamennyi szociálpszichológiai elmélet abból a rejtett feltevésből indul ki, hogy az individuum többé-kevésbé kialakult formában magában hordja pszichikus természetét, társadalmi viszonyai csupán meghatározott irányban befolyásolják képességeinek alakulását. Úgy teszik fel tehát a kérdést: hogyan *módosulnak* az egyén pszichikai működései a közösségekben, hogyan megy végbe az eredetileg individuális képességek szocializációja, a társadalom normáihoz történő adaptációja. Vigotszkij nem a választ, hanem a kérdést magát fordítja meg. Nem azt kérdezi: hogyan szocializálódnak az eredetileg individuális képességek, hanem azt: hogyan válnak az eredetileg társadalmi közvetítések pszichikus közvetítéssé. A társadalom ebben a felfogásban nem a fejlődés végén, hanem a fejlődés elején van.

Individuum és nem (Gattung) megkülönböztetett, emberi viszonyának másik következménye a pszichológiai fejlődés-elmélet számára, hogy a magasabbrendű, közvetett képességek nem sajátíthatók el a másik ember, a felnőtt segítsége nélkül. A gyerek úgy kerül kapcsolatba a társadalmi objektívációkkal, hogy a felnőtt bevonja őket az együttműködésükbe. Mielőtt az individuum a saját viselkedését közvetítené, először a másik ember közvetíti kettejük viszonyát. A magasabbrendű képességek a másik emberrel való együttműködésben jönnek létre, mint az együttműködés objektív momentumai. Ebben az értelemben írta Vigotszkij, hogy „valamennyi funkció kétszer jelenik meg a színen: először szociális, azután pszichológiai síkon; először az emberek között, mint interpszichikus kategória, majd a gyermekek belül, mint intrapszichikus kategória.”²³

A magasabbrendű, társadalmi képességek fejlődésének dinamikáját ezért nem — vagy elsősorban nem — a szervezet érése határozza meg. Természetesen az ember is rendelkezik öröklött, faji tulajdonságokkal: ezek képezik a társadalmi fejlődés, a magasabbrendű viselkedésformákra való átmenet alapját. Ezek kialakulása lényegében véve nem különbözik az állati fejlődéstől: a megfelelő fiziológiai szerv kifejlődése, működésképesé válása kiváltja funkcionálásának szükségletét, s ez a szükséglet hozza mozgásba az adott életkorra jellemző tevékenységi formákat, s választja ki egyúttal a környezetnek azt a meghatározott részét, azt a tárgyiságot, amelyre a tevékenység irányul. (Amiből nem következik, hogy a környezet mibenléte egyáltalán nem befolyásolja a fejlődést. Ha például az élőlény olyan körülmények közé kerül, hogy éppen érésben levő képességének begyakorlására nincs mód, akkor ez a képesség teljesen kieshet.)

A biológiai fejlődés öröklött „menetrendje” az emberi individuumnál sem veszti érvényét, és befolyással van a társadalmi közvetítések elsajátításának dinamikájára is. Nem téveszthet meg az a körülmény, hogy a filogenezis össztársadalmi méreteiben ez nincs így. A biológiai evolúció és a társadalmi

²² Л. С. Выготский—А. Р. Лурия: Этюды по истории поведения. ГИЗ, М—Л. 1930. 54. о.

²³ Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций. Id. kiad. 196. о.

fejlődés korszakai — egy átmeneti periódustól eltekintve — itt valóban élesen elkülönülnek egymástól: amikor a munka meghatározó jelentőségre tesz szert, a természettörténeti fejlődésnek, a természetes szervek evolúciójának el kell veszítenie a jelentőségét. Az organizmusnak a környezethez való alkalmazkodása gyakorlatilag feleslegessé válik, ha az ember korlátlanul képes a szervezet és környezet közé iktatott eszközök alakítására. De amilyen szükségszerű, hogy történelmi méretekben a két tendencia időben differenciálódjék, éppolyan szükségszerű, hogy az individuum életében keresztezzék egymást. Hiszen a történelmet felnőttek csinálják, de gyerekek sajátítják el. A társadalmi fejlődés olyan emberek műve, akik kialakult fiziológiai-biológiai felépítéssel rendelkeznek — a gyerekekben azonban nincs preformálva a felnőtt, nem születik kész szervi adottságokkal. És mégis, születésétől fogva a felnőttek világában él, ehhez a világhoz kell igazodnia. Magasabbrendű, társadalmi képességei és e képességek kialakításának természetes feltételei egyszerre, egymást átfedve jönnek létre. Vigotszkij szerint ezért csak nagyon kritikusan, nagyon is feltételes értelemben beszélhetünk arról, hogy az individuális fejlődés a nem fejlődésének lerövidített megismétlése, abbreviatúrája volna.²⁴

De amennyire érthetatlenné válik az individuális fejlődés, ha szem elől tévesztjük az öröklött képességek érésének és begyakorlásának természetes dinamikáját, éppolyan érthetatlenné válik akkor is, ha a magasabbrendű képességek kialakulását ugyanezen a módon próbáljuk megmagyarázni. Az individuum társadalmi fejlődésének feszítőerejét nem alkothatják az *individuumban* működő, az érés által meghatározott funkcionálási szükségletek. Azokat a tevékenységi formákat, amelyekben a magasabbrendű, társadalmi képességek létrejönnek, az egyes egyedek testétől független, objektivált rendszerek határozzák meg. Azt a feszültséget, amelyen az individuum társadalmi fejlődésének dinamikája alapszik, ezért nem az *individuumban*, hanem az *individuum társadalmi viszonyaiban* kell keresni.

A közvetítési rendszerek elsajátításának szükséglete eredetileg társadalmi szükséglet. A társadalom életének szakadatlan megújítása csak úgy lehetséges, ha szakadatlanul megújulnak e folyamat szubjektív feltételei is. Az újratermelés mechanizmusa feltételezi, hogy az új nemzedékek adekvát módon képesek igazodni az anyagi és szellemi objektívációk már kialakított rendszeréhez. A társadalom ezért bekapcsolja a „szervezetébe”, felneveli a tagjait. S ezáltal az objektív szükséglet az egyén életét belülről meghatározó szükségletté válik. A gyerekek minden életfolyamatát társadalmi kapcsolatok szövik át, legelemibb szükségleteiket is a felnőttek közvetítésével elégitik ki. Ezért olyan rendszerekbe illeszkednek, melyekkel kezdetben nem tudnak adekvát módon bánni: hogy megélhessenek a társadalomban, el kell sajátítaniuk a használatukat. Fejlődésüket az a folytonos feszültség determinálja, hogy gyakorlati viszonyaik meghaladják szubjektív képességeiket. „Együttmű-

²⁴ Ezeknek a megfontolásoknak alapján különböztetett meg Vigotszkij az egyed-fejlődésben két vonalat: a természetes és a társadalmi fejlődés vonalat. Az előbbin az öröklött funkciók érését és begyakorlását, az utóbbin, a társadalmi objektívációk elsajátítását értette. Kezdetben — valószínűleg a francia szociálpszichológia hatására — e két vonalat időben is elválasztotta egymástól, feltételezte, hogy létezik a pszichikus fejlődésnek tisztán természetes szakasza. De ezt az időbeli elválasztást már 1930–31-ben (*A magasabbrendű pszichikus funkciók fejlődéstörténetében*) elutasítja, és csak egy *logikai* megkülönböztetést tart indokoltnak. Az a kritika, amely utóbb e megkülönböztetés miatt a szovjet pszichológusok részéről érte, véleményünk szerint félreértésen alapszik.

ködnék” a felnőttel, de nem rendelkeznek az együttműködés társadalmi eszközeivel. Vigotszkij kifejezésével: a gyerek másképpen nyilvánul meg „magánvalóan”, objektív társadalmi kapcsolataiban, mint „magáértvalóan” azaz a saját szemében — s ez a magánvaló és magáértvaló közötti diszkrepancia állítja őt a pszichikus fejlődés feszítőerejét képező probléma-helyzet elé.

Jól látható ez a dinamika egy olyan egészen egyszerű funkció, mint a rámutató gesztus fejlődéstörténetén. Vigotszkij szerint a gyerek eredetileg nem szánja gesztusát rámutatásnak: eredetileg nem más ez, mint a tárgyra magára irányuló sikertelen megragadó mozdulat. A csecsemő megkísérli, hogy megkaparintson egy tőle túlságosan távol fekvő tárgyat; keze fönnakad a levegőben, ujjai fogó mozgásokat végeznek. De ha önmaga számára nem is rámutatás, ezt a funkciót tölti be a felnőtt vonatkozásában, aki értelmezi a szituációt, felfedezi a gyerek és a számára elérhetetlen tárgy közti kapcsolatot. A sikertelen fogó mozdulat eredménye ezért nem a tárgy közvetlen megragadása, hanem a felnőtt reakciója lesz. Fízzel megváltozik a cselekvés „magánvaló” tartalma: a gesztus, függetlenül attól, minek szánta a gyerek maga, objektív értelmé szerint rámutatás, amely a felnőtt felé irányul. És csak ezen keresztül válik a gyerek számára is rámutatássá. A gyerek ugyanis csak akkor juthat hozzá rendszeresen a számára elérhetetlen dologhoz, ha a gesztus objektív értelmét szubjektív értelmévé teszi, ha felfedezi, hogy a szituáció meghatározó komponense nem a tárgy, hanem a tárgyhoz való viszonyát közvetítő felnőtt.

A pszichológiai fejlődésnek ezt a sajátosan emberi formáját, az emberek közti, külső közvetítések pszichikus síkra való átvitelét nevezte Vigotszkij *interiorizációnak*.

Az interiorizáció kategóriája nem a marxista pszichológia kizárólagos sajátja. Már Vigotszkij utalt K. Bühler és F. Kretschmer idevágó koncepciójára, újabban pedig — részben az ő hatására — elsősorban a nyelvpszichológiában, általánosabb érvénnyel pedig Jean Piaget-nak az értelmi tevékenység fejlődéséről alkotott elméletében játszik szerepet.²⁵ Általában annak a jelenségnek leírására szolgál, hogy a mentális szféra a közvetlen viselkedési aktusok, a külső tevékenység belsővé tétele útján jön létre. (Pl. a belső beszéd a hangos, kommunikatív beszédből, a fogalom a tárgyak manuális csoportba rendezéséből stb.) Ennek az összefüggésnek a feltárása a tudatpszichológia legjelentősebb eredményei közé tartozik: rávilágít arra, hogy a tudat nem ideális tárgy, hanem *tevékenység*, amelynek gyökerei a külső, tárgyi manipulációban vannak.

Kérdés azonban, hogy megérthető-e az interiorizáció az emberek közti társadalmi együttműködésnek s az együttműködés objektív közvetettségének figyelembe vétele nélkül. Más szóval: magyarázatot lehet-e adni az interiorizáció jelenségére egy naturalista elméletben, vagy erre csak a történeti pszichológia keretei között nyílik lehetőség. Hogy az utóbbi feltevés helyességét igazoljuk, igyekszünk kritikailag vázolni Piaget koncepcióját. Az ő fejlődéselméletében van e fogalomnak a legátfogóbb jelentősége, s ő fogalmazta meg leghatározottabban az értelmi tevékenység tárgyi eredetének, a külső tevékenységben való gyökerezésének tételét.

²⁵ Ld. K. Goldstein: *Language and Language Disturbances*. Grune and Stratton, New York 1960. (3. kiad), H. Werner—B. Kaplan: *Symbol Formation*. Wiley et Sons New York 1963., valamint J. Piaget: *Psychologie de l'Intelligence*. Ed. Alcan, Paris 1947.

Munkásságának abban a korszakában (a harmincas évek elejétől kezdve), amikor az interiorizációról alkotott felfogását kidolgozta, Piaget már jelentősen módosította fiatalkori nézeteit, amelyekkel még Vigotszkij polemizált (erre a polémiára vissza fogunk térni). Ezt a fordulatot úgy jellemezhetjük, hogy Piaget feladta a francia szociálpszichológiai iskola nézeteit, és egy *kifejezetten* naturalista álláspontra lépett vissza. Mai felfogásában az intellektus fejlődése a szervezet és környezet közti kiegyensúlyozási folyamat része, amelyet az individuum társadalmi viszonyai csak külsődlegesen, csak végeredményben befolyásolnak.²⁶ Az intellektus funkciója a viselkedés olyan megszervezése, amelyben maximális a szervezet és környezet közti egyensúly. Egyensúlyi állapotban van a szervezet, ha a környezet hatásaira viselkedésformáinak reorganizációja nélkül megfelelően tud reagálni, ha normális határok között tudja tartani állapotváltozóit. Ennek az a feltétele, hogy minden állapotváltozást kompenzálni tudjon, rendelkezék azzal az ellentétes művelettel, amely visszaviszi eredeti állapotába; vagyis hogy lehetséges viselkedési aktusai *megfordíthatók* legyenek. A megfordíthatóság azonban nem egyformán jellemzi az értelmi tevékenység különböző típusait: legkisebb a közvetlen viselkedési aktusokba ágyazott szenzo-motoros intelligencia esetében és legnagyobb (teljes) a logikai operációk rendszerében. A logikai operációk, szemben a tárgyi, empirikus manipulációval, összefüggő rendszert alkotnak, amelyben minden műveletnek megfelel egy ellentétes, az eredeti helyzetet helyreállító művelet, és valamennyi művelet előállítható a többi művelet kombinációjaként.

Magától értetődik, hogy a logikai operációk rendszere pszichológiailag egyenértékű a belső, mentális tevékenységgel: a teljes reverzibilitás csak a *fogalmakkal* végzett műveletek tulajdonsága lehet. A klasszifikációs rendszer például feltételezi, hogy minden két diszjunkt halmaz közös osztályban foglalható össze ($A + \bar{A} = B$) és megfordítva, minden részhalmaz megadható mint az osztály és a másik részhalmaz különbsége ($A = B - \bar{A}$). De empirikus dolgokkal való külső manipuláció útján csak az összeadás művelete végezhető el, a kivonás nem. Az osztály (B) itt nem létezik elemeitől függetlenül, nem más, mint részhalmazainak térbeli együttese; megszűnik, ha részhalmazait szétválasztják. Ezért a szenzo-motoros intelligencia (külső manipuláció útján feltárt értelmi összefüggések) szintjén sohasem lehet egy osztálynak és részhalmazának különbségét képezni.

Az intellektus fejlődése, a szenzo-motoros intelligencia átmenete logikai gondolkodásba (vagyis az értelmi tevékenység interiorizációja) Piaget szerint a következő mechanizmussal magyarázható. Ha a szervezetet radikálisan új hatások érik, melyekre viselkedésének eredeti organizációján belül nem tud megfelelően reagálni, akkor ez az organizáció felbomlik. A viselkedés struktúrájába olyan új elemek és relációk épülnek be, amelyek lehetetlenné teszik a régi rendszer fenntartását (asszimiláció); ez arra készteti a szervezetet, hogy létrehozza viselkedési módjának új, magasabb szintű rendezettségét, amely integrálja az új típusú relációkat is, és ezért — magasabb fokon — helyreállítja a szervezet és környezet közti egyensúlyt (akkomodáció). Az asszimiláció és akkomodáció együttes, egymás között is kiegyensúlyozott tevékenységét nevezi Piaget adaptációnak. A leginkább adaptált, legstabilabb rendszer nyilván az, amelyben valamennyi lehetséges művelet megfordítható. Ennek

²⁶ Ld. J. Piaget: *La naissance de l'intelligence chez l'enfant*. Ed. Delachaux et Niestlé, Neuchâtel-Paris 1934. 9—28. o.

folytán az interiorizáció, a logikai operációk rendszerére való áttérés a kiegyensúlyozás mechanizmusának szükségszerű következménye, mintegy az egész folyamat „célja”, az a végeredmény, amelyhez az intellektus fejlődése tart. Nem más tehát, mint az adaptáció során megvalósuló átmenet a kisebb stabilitású viselkedési rendszerekről a nagyobb stabilitású rendszerekre.²⁷

Nem véletlenül használtuk a *cél* kifejezést a logikai operációknak a fejlődésben elfoglalt helyére. A szervezet és környezet közti természetes kapcsolat, a kiegyensúlyozás fogalmának bázisán az interiorizációra csak burkolt teleológia segítségével lehet magyarázatot adni, valamiképpen feltételezni kell, hogy a fejlődési sor vége már a kezdeteknél adott, és szabályozza a fejlődés irányát. A logikai gondolkodás és a szenzo-motoros intelligencia között minőségi különbség van, amelyet Piaget nem tud kauzálisan magyarázni. A logikai gondolkodás nem sorolható be minden további nélkül az adaptatív viselkedés formái közé. Az adaptáció mindig egy meghatározott, korlátozott környezet hatásainak megfelelő, ugyancsak korlátozott mechanizmusok kialakításában áll — de vajon a logikai gondolkodást nem az jellemzi-e, hogy univerzális, hogy minden lehetséges szituáció objektív felépítésének elemzése alapján, ennek a viselkedésbe való beépítésével irányítja a szubjektum reakcióit? Nem a környezet elvi meghaladása jellemzi-e a környezetbe való beilleszkedés helyett? Mihez adaptálódik az ember, amikor egy tisztán teoretikus problémát megold? Másrészt a logika a nyelvi gondolkodás viszonylag magas fokához, a fogalmak *interszubjektív* struktúrájához kötött. Kétségtelen, hogy vannak bizonyos előzményei a szenzo-motoros intelligencia szintjén: nem jöhet létre már biológiailag is adott képességek (az észlelés azonosításai és megkülönböztetései) nélkül. De nincsenek előzményei abban az értelemben, mintha genetikusan ezekben meg volna alapozva, mintha ezek természetes fejlődése útján el lehetne jutni a nyelv interszubjektív rendszeréhez.

Piaget szerint az átmenetet erre a magasabb szintre egy univerzális fejlődéstörvény, a kiegyensúlyozás törvénye magyarázza. Csakhogy ennek a törvénynek egyetemes érvényessége — legalábbis a magyarázandó jelenség, az interiorizáció vonatkozásában — már önmagában is problematikus. A kiegyensúlyozás nem más, mint az adaptáció megvalósulásának mechanizmusa — láttuk azonban, hogy a logikai gondolkodás nem tartozik az adaptatív viselkedési formák közé. Tegyük fel mégis, hogy kezünkben van az intellektus fejlődésének valamilyen univerzális természettörvénye. Az interiorizáció magyarázatához ez *önmagában* akkor sem lesz elégséges. Semmilyen empirikus jelenség nem dedukálható egyedül általános törvényekből, a magyarázathoz mindig szükség van speciális kiinduló feltételek, tehát empirikus körülmények magadására is. Erre a követelményre egy banális tény hívja fel a figyelmet, amely azonban, úgy látszik, Piaget érdeklődését teljesen elkerülte. Az *interiorizáció csak az emberi pszichikum fejlődésének jelensége*. És éppen mert az emberi fejlődést *sajátosképpen* jellemzi, nem lehet a szervezet és a környezet közti viszony *általános*, valamennyi faj fejlődésére közösen érvényes törvényszerűségeiből levezetni. Innen ered a Piaget koncepciójában lappangó teleológia: minden elmélet, amely a fejlődés speciális formáját az általános fejlődéstörvényekből dedukálja, a végeredményt a folyamat céljává teszi.

²⁷ Ld. J. Piaget: *La pensée psychologique*. In *Introduction à l'épistémologie génétique*. vol. III. PUF. Paris 1950. 160—165. o.

Piaget azonban határozottan visszautasítja a „teleologikus magyarázat” lehetőségét, s a teleológia minden formájának veszélyét igyekszik elkerülni.²⁸ Véleményünk szerint ez az oka annak, hogy az értelmi képességek fejlődésével foglalkozó monográfiái többségében gyakorlatilag lemond a magyarázatról, és szigorúan a leírásra, a logikai operációk genetikus előzményeinek fejlődési sorba állítására korlátozódik.

Mindebből természetesen nem következik egy naturalista alapokon álló, magyarázó erejű interiorizáció-elmélet *elvi* lehetetlensége. De ilyen elméletet eddig nem sikerült megalkotni, és Piaget példája azt mutatja, hogy ez összefügg a naturalista premisszákból származó nehézségekkel.

Az interiorizáció jelentése Vigotszkijnál nem esik egybe e fogalom szokásos tartalmával. Mindent tartalmaz, amit ez — vagyis a külső manipulációról az értelmi szimbólumokkal való operációra való átmenetet —, de többet is: ez az a *több* lesz az egész jelenség magyarázatának alapja. A külsőről a belsőre való átmenet Vigotszkij szerint azt a processzust fedi, amelyben a társadalmi, tárgyi közvetítések individuális, pszichikus közvetítésekbe „mennek át”: vagyis az elsajátítás folyamatát. Interiorizáció ott van, ahol egy társadalmi objektiváció külső — a felnőtt közreműködésével megvalósuló — manipulációja az individuum önálló tevékenységének elemévé válik. „Egy folyamatról azt mondani, hogy *külső*, számunkra annyit jelent, mint ahogyha azt mondanánk róla: *társadalmi*. Valamennyi magasabbrendű pszichikus funkció eredetileg külső volt; mert mielőtt belső, sajátosképpen pszichikus funkcióvá lett volna, társadalmi funkció, két ember társadalmi viszonya volt.”²⁹

Az interiorizáció szorosabb értelemben vett folyamatát (a műveletek mentális síkra való áttevődését) eszerint egy másik folyamat, a társadalmi közvetítéseknek a külső tevékenységbe való beépítése, az értelmi műveletek manipulatív előzményeinek kialakítása előzi meg. S ez a fejlődés irányának a kulcsa. A pszichikus „élmények” a szubjektum személyes, kizárólagos tapasztalatához tartoznak; a másik ember nem tudja közvetlenül megfigyelni és nem tudja közvetlenül befolyásolni őket. Társadalmi tapasztalatról, társadalmi képességekről ezért csak annyiban lehet beszélni, amennyiben ezek eltárgyasulnak, objektív, bárki számára hozzáférhető alakot öltenek. A társadalom szellemi kultúrája csak ebben a tárgyi formában érhető el az individuum számára. A magasabbrendű pszichikus képesség először csak az *objektivációval magával* végzett külső tevékenységben jön létre. S egyszersmind a szubjektum pszichikus folyamatai is csak ebben a tárgyivá tett formában érhetők el a másik ember, az objektiváció társadalmi jelentésével már rendelkező felnőtt számára. Csak a külsőleg megnyilvánuló viselkedésbe tudja beépíteni a társadalmi közvetítés láncszemét — kidolgozva a társadalmi tárgynak megfelelő specifikus műveleteket.

Az interiorizáció tehát azzal kezdődik, hogy a felnőtt egy külső mechanizmus formájában kialakítja a gyereknél a magasabbrendű értelmi tevékenység előzményeit (az elemi matematikai műveleteket — az összeadást és kivonást — például először számolókorongokkal való térbeli manipuláció formájában tanulják meg a gyerekek). Ezt a külső, nem ritkán manuális tevékenységet az különbözteti meg a tényleges értelmi operációtól, hogy amit a felnőtt a művelet szabályának tudatos belátásával végez el, itt egyszerű asszociatív

²⁸ Уо. 152—158. о.

²⁹ Л. С. Выготский: Развитие высших психических функций. Изд. Киад. 197. о.

mechanizmusként valósul meg. A gyerekek megtanulnak egy szabálynak, pontosabban, szabályok egy rendszerének megfelelően viselkedni: minden A szituációra B -vel, mint A' szituációra B' -vel reagálnak stb. Viselkedésük kifejez, megvalósít egyfajta szabályosságot, anélkül hogy ők maguk a szabály tudatában volnának. A felnőtt ezzel szemben nemcsak arra képes, hogy elvégezze mindazokat a műveleteket (és csak azokat a műveleteket végezze el), amelyek megfelelnek a szabálynak, hanem arra is, hogy egy hibás műveletről megállapítsa, hogy hibás, és meg tudja mondani azt is, hol a hiba. El tudja dönteni, hogy milyen szituációban kell a szabályt alkalmazni, és szabadon, a körülmények tudatos mérlegelésével át tud térni egy másik szabály-rendszer által irányított viselkedésformára (például megállapítja, hogy egy matematikai feladat lényegesen egyszerűbben megoldható analitikus geometriai úton, mint algebrai egyenlet-rendszer segítségével, és ezért az előbbi utat választja). Éppen ezt értjük azon, hogy a képesség interiorizált, hogy átment a szubjektum *önálló* pszichikus tevékenységébe. Amit a gyerekek asszociatív módon csinálnak, az csak eredményben felel meg a felnőtt által végrehajtott műveleteknek, hiányzik belőle a közbeeső tudatos, kritikai tevékenység. Ezért mondja Vigotszkij, hogy a gyerekek csak a felnőtt közreműködésével képesek a magasabbrendű művelet gyakorlására: csak a felnőtt tudja megítélni, hogy mikor kell alkalmazniuk és mikor alkalmazzák helyesen az adott műveletet.

Ezért látszik úgy, mintha e külső manipulációban megvalósuló műveletek pszichológiai természete azonos színvonalon volna a naturális-asszociatív mechanizmusokkal, legfeljebb tartalmában különböznek tőlük. Valójában döntő különbség van köztük. Először is: a logikai operációknak az a rendszere, amelyet a tudatos értelmi tevékenység feltételez, ha nagyon primitív formában is, itt már megvan — éppen ez az, amit a felnőtt (asszociatív reakciók formájában) kiépít a gyereknél. (Nem utolsósorban ez az oka a felnőttek gyakori illúziójának, amely szerint a gyerekek az övékével egyenrangú értelmi kompetenciával rendelkeznek, legfeljebb tudásuk terjedelme szűkebb valamivel. A gyerekek ugyanis — bizonyos határok között — ugyanazt a külső eredményt valósítják meg, mint ők: megfelelő kontextusokban használják a nyelv kifejezéseit, helyesen végeznek el egyszerű számtani műveleteket stb.) Másodszor: ezek a műveletek csak a gyerekek számára külső-asszociatív természetűek. A magasabbrendű, társadalmi képességek kiépítésénél mindig ott van a felnőtt, aki *tudatában van* a művelet szabályának, és ennek megfelelően befolyásolja a gyerek viselkedését. Vigotszkij interiorizáció-elméletének magva éppen az az állítás, hogy a magasabbrendű pszichikus képességek, fejlődésük e külső szakaszában, nem az elszigetelt individuum képességei, hanem „két ember társadalmi viszonya”.

Ezen alapszik az értelmi tevékenység belső síkra való átmenete. Ennek az átmenetnek nem a külsőleg megnyilvánuló műveletek eltűnése a döntő mozzanata. A tárgyakkal való manipuláció helyettesítése a tárgyak mentális szimbólumainak manipulációjával másodlagos jelenség, amely az interiorizáció tényleges tartalma alapján már könnyen megárazható. Az interiorizáció lényege az asszociatív mechanizmusokról a tudatos tevékenységre, a szabálynak megfelelő viselkedésről a szabályt-követő, a szabályt tudatosan alkalmazó viselkedésre való áttérés.³⁰

³⁰ A szabálynak megfelelő és a szabályt-követő viselkedés terminológiai megkülönböztetése W. S. Sellars „rule-conform and rule-obeying behavior”-jának fordítása.

Nem tárgyaljuk részletesen azt a magyarázatot, amelyet Vigotszkij és tanítványai az interiorizáció jelenségére adtak — nem is áll rendelkezésünkre teljes, összefüggő elmélet. Csupán egy vonatkozásban szeretnénk rámutatni az interiorizáció történeti felfogásának a naturalista felfogással szembeni fölényére. Ez az értelmi tevékenység társadalmi kontrolljának problémája.

A *környezet* egy reakció adekvát vagy inadekvát voltát csak egyfajta módon, „jutalom” és „büntetés” révén történő asszociatív megerősítés útján kontrollálja. A helyes reakció eredménye a szükséglet kielégítése, a helytelen reakció következménye pedig semleges vagy negatív ingerhatás. Ezen keresztül szelektálódik az adekvát viselkedés. (Iszaak Babel egy novellájában pontosan leírja, hogyan működik ez a jutalom-büntetés elven alapuló kontroll-mechanizmus: „Egy apró kis fésűt tett Ljubka mellére, s fiát melléje fektette az ágyba, a gyermek az anyjához húzódott, de megszúrta magát a fésűvel és sírva fakadt. Erre az öreg egy cuclit adott a szájába, de Davidka elfordult a cuclitól. — Mit búbjájoskodik itt velem, vén kujón? — dünnyögte Ljubka, már félig álomban. — Hallgasson, elvetemült anya! — válaszolt neki Cudecskisz — hallgasson és tanuljon, hogy a fene vinné el magát... A gyerek megint megszúrta magát a fésűvel, tétovázva kapta be a cuclit, és szopni kezdett. — Lám — mondta Cudecskisz és felnevetett —, elválasztottam a gyereket, tőlem tanulhat, hogy a fene vinné el... Davidka ott feküdt a bölcsőben, szívta a cuclit, és boldogan csorgatta a nyálát.”)

A kontrollnak ez a típusa, amely az egyedüli mód a tanulás természetes szabályozására, az értelmi műveletek *társadalmi* ellenőrzésében alárendelt szerepet játszik. A kontroll társadalmi formája nem merül ki az *utólagos*, szelektív korrekcióban, hanem *magának a tevékenységnek* a kritikája. A felnőtt tudatában van a művelet általános szabályának, s úgy igazítja ki a gyerek tevékenységét, hogy explicit módon összehasonlítja a normával, az operáció szabályával. Pl. ha a tanuló azt mondja, hogy $2 \times 4 = 9$, a tanár erre nem azzal reagál, hogy fejbeveri vagy elveszi az uzsonnáját, hanem azt mondja, „Tévedsz, mert $2 \times 4 = 4 + 4$ (a szorzás: ismételt összeadás) és $4 + 4 = 8$, számolj utána.” (Ez a példa — mellel — rávilágít arra, hogy a szabályhoz való tudatos viszony a műveletek rendszerbe integrálódását — a fenti esetben az összeadás és a szorzás közti szisztematikus összefüggés elsajátítását — feltételezi. Ebben a vonatkozásban Piaget koncepciója tökéletesen helytálló.) Nem kétséges, hogy a kontrollnak ez a sajátos, társadalmi formája döntő befolyással van az értelmi képességek interiorizációjára, az asszociatív szabályszerűségről a szabály tudatos alkalmazásához való átmenetre. Mint ahogy az sem kétséges, hogy ez a tudatos kontroll csak az interiorizáció *történeti* elméletében játszhat szerepet.³¹ Interiorizáció ott van, ahol a viselkedés egy *társadalmi normát* valósít meg.

Az előbbin Sellars a szabályt kifejező asszociatív viselkedést érti, az utóbbin azt a viselkedést, amelyhez hozzátartozik a képesség a norma és a teljesítmény összevetésére, a teljesítménynek a szabályra hivatkozó kritikájára. Vigotszkij és tanítványai — természetesen — nem használják ezt a terminológiát; sőt a benne rejlő megkülönböztetést sem teszik meg ilyen élesen. A külső (tárgyakon végzett, a másik ember által ellenőrzött) és a belső (mentális, önálló) műveletek szembeállítására mögül azonban ez a megkülönböztetés kielemezhető. (Vö. W. S. Sellars: *Science, Perception and Reality*, New York, 1963.)

³¹ A felnőtt által gyakorolt kontrollnak az interiorizációban játszott szerepéhez vö. P. Ja. Galperin *Az értelmi cselekvések kialakulására irányuló kutatások fejlődése* c. tanulmányát. Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 1. sz.

Végül utalnunk kell Vigotszkij interiorizáció-elméletének még egy fontos momentumára. Van egy meghatározott szellemi objektívációs rendszer, amely Vigotszkij szerint kitüntetett szerepet játszik az interiorizáció mechanizmusában — s ez a *nyelv*. Munkatársaival együtt kiterjedt kísérleti anyagon bizonyította, hogy a beszéd elsajátítása, az értelmi tevékenységek verbális síkra való áttevődése interiorizációjuknak minden esetben szükséges feltétele. Az interiorizáció Vigotszkij felfogásában végeredményben nem más, mint a nyelvi intelligencia létrejötte és a pszichikus képességek (emlékezet, figyelem, mozgás, gondolkodás stb.) alárendelése a nyelvi intelligenciának.

A pszichikum fejlődésének társadalomtörténeti elmélete így szükségképpen elvezette Vigotszkijt a nyelv (a legelemibb, az egész életet átszövő szellemi objektíváció) pszichológiai problémájának, nyelv és gondolkodás viszonyának vizsgálatához. A következő fejezetben részletesebben tárgyaljuk Vigotszkijnak a nyelv és az emberi intelligencia magasabbrendű formái közötti összefüggésről szóló tanítását.

III.

A nyelv és a gondolkodás³² viszonya a pszichológia történetének leg-problematikusabb, leginkább homályban hagyott kérdései közé tartozik. És ez nem véletlen. Ha meggondoljuk, hogy megválaszolása implicit állásfoglalást jelent a magasabbrendű pszichikus funkciók általános természetével, pszichikum és társadalom viszonyával kapcsolatban, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy a régi pszichológia egészen végighúzódnó naturalizmus közvetlenül meghatározta a gondolkodás és nyelv közötti viszony értelmezéseit.

Azt a kérdést, hogy az érintkezés társadalmi formái a kommunikáció milyen új társadalmi formáit teszik szükségessé és lehetségessé, a pszichológia még csak nem is tette fel. A beszédre valamennyi elmélet úgy tekintett, mint a természetes szignálokkal minden vonatkozásban egyenrangú, közönséges szenzoros ingerkeltők rendszerére. Az értelmes nyelvi közlés ezért szükségképpen szétesett két heterogén, egymással csak utólag, külsődlegesen összekapcsolódó részre: a beszéd gondolati oldalára s az ehhez járuló érzéki hordozóra. Az „értelmi oldal” eleve elkülönült az „érzéki oldaltól”, fel sem merülhetett, hogy a gondolat kialakítása és transzformációja belsőleg, elválaszthatatlanul összefügg a nyelvvel: a pszichológusok, függetlenül attól, hogy a gondolatot magát képzetek kombinációjának vagy tiszta eszméknek tekintették, úgy fogták fel a nyelvhez való viszonyát, mint két befejezett pszichikai entitás összekapcsolását. A szenzualista, asszociációs pszichológia a nyelv problémáját két képzet — egy jelenség képzete és egy hangkomplexum képzete — közötti asszociatív kapcsolat kialakítására korlátozta, ahol mindkét oldal már kialakult, „kész”, amikor pszichikai társításuk megvalósul. S még radikálisabban választotta el a gondolkodást a nyelvtől a würtzburgi iskola, amely a gondolatokat

³² Gondolkodáson általában probléma-megoldást értünk. Ebben az általános értelemben a magasabbrendű állatoknál — legalábbis az emberszabású majmoknál — már beszélhetünk gondolkodásról: a tárgyak rejtett viszonyainak az érzéki szituáción belül, manuális műveletek révén való feltárásáról. Az emberi gondolkodást ideatorikus jellege tünteti ki. Ez az, ami csak a nyelven keresztül valósulhat meg. A következőkben gondolkodásnak az ideatorikus gondolkodást nevezzük és csak ott teszünk terminológiai megkülönböztetést, ahol ez az állati gondolkodással való szembeállítás miatt fontos.

magukat tiszta eszméknek, immateriális, csak introspektíve megfigyelhető jelenségeknek tekintette, s úgy fogta fel a gondolkodás folyamatát mint minden érzéki (s így nyelvi) terhüktől megszabadult ideák szabad folyását, mint valamiféle testetlen *actus purus*.

Alternatív megoldásként csak a gondolkodás és beszéd azonosítása, a logikai gondolkodás, az értelem sajátzerűségének a verbális szignalizációra való redukciója kínálkozott. Ha a szó semmiben sem különbözik a közönséges ingerkeltőktől, ha a szó és tárgy közti nyelvi viszony egyenértékű a szignál és a szignalizált dolog (vagyis bármilyen két dolog) pszichikai viszonyával, akkor a pszichológia vagy automatikusan elválasztja a gondolkodást a nyelvtől, vagy, az innen származó nehézségeket elkerülendő, határozottan kétségbe kell vonnia, hogy van egyáltalán valami a verbális szignálra adott motoros reakción kívül. Ezzel magától elesik az a probléma, hogy miképpen kapcsolódhat össze a konkrét beszédaktusban két teljesen különmű jelenség: az értelem, ez az állítólag „tiszta”, érzékfeletti kategória és a közlés érzéki, természetes anyaga. De elesik — pontosabban: a megfelelő külső reakcióra vagy ekvivalensére redukálódik — maga az értelem is. Ebben foglalható össze az a megoldás, amelyet a behaviorizmus és a reflexológia a nyelv pszichológiai problémájára kínált.

Amikor Vigotszkij újrafogalmazta a gondolkodás és a beszéd pszichológiai viszonyának kérdését, abból indult ki, hogy ezt a kérdést sem a szétválasztás, sem az azonosítás alapján még csak meg sem lehet fogalmazni. Az azonosság-elméletek vonatkozásában ez magától értetődik. Ha nincs két megkülönböztethető oldal, akkor a viszonyukról sincs értelme beszélni. „Ha a gondolat és a szó egybeesik, ha ugyanazt a dolgot jelentik”, írja Vigotszkij, „akkor a köztük levő viszony kérdését nem tudjuk feltenni, és ezzel a megoldás eleve lehetetlenné válik. Ehelyett csak az történik, hogy megkerülik a problémát.”³³ Csak látszólag jobb a helyzet, ha a szótól mint érzéki ingerkeltőtől megkülönböztetünk valami nyelven-kívüli, érzékfeletti értelmet. Igaz: most van két dolog, amelyek viszonyáról beszélni lehet, de ezek olyan radikálisan különböznek egymástól, funkcióik oly mértékben függetlenek, hogy viszonyuk is csak a legkülsődlegesebb, mechanikus összekapcsolás lehet. Ennyire távol álló jelenségek csak tökéletesen lényegtelen, másodrangú vonatkozásokban közelíthetők egymáshoz: Vigotszkij ironikusan hivatkozik például egy idealista gondolkodás-pszichológusra, aki a nyelv és gondolkodás kölcsönös összefüggését abban véli felfedezni, hogy a beszédprodukciónak motoros aktusa serkentő hatással van az intellektus működésére.

Ezek az általános ellenvetések *önmagukban* természetesen nem elegendők egyik alternatív megoldás elvetéséhez sem. De mindkét állásponttal szemben súlyos empirikus jellegű érvek is felhozhatók.

A szó és gondolat (jelentés és motoros reakció) behaviorisztikus azonosításán alapuló elméleteknek — számos más ellenérv mellett — számot kell adniuk arról a tényről, hogy egy nyelvi közlés (egy kijelentő mondat) megértése nem feltétlenül jár együtt a mondatban reprezentált eseménynek megfelelő külső reakcióval, vagy akár ennek valamilyen ekvivalensével. A következő ítélet: „A virágok illatosak”, nem tartalmaz cselekvési utasítást, csupán egy tényállást, egy ismeretet közöl. S még ha a közlés történetesen valóban egy reakció kiváltására irányul („Menj el a sarokig, és ott fordulj balra!”), a reakció

³³ L. S. Vigotski: *Denken und Sprechen*. Id. Kiad. 36. o.

akkor sem egy közvetlen szignalizáción, hanem a mondat kognitív tartalmának értelmi analízisén és szintézisén fog alapulni. A behaviorizmus egyszerűen nem néz szembe azzal a ténnyel, hogy a nyelvi közlés nem szignális természetű. Míg a szignál semmilyen ismeretet nem hordoz, csupán egy esemény várható bekövetkeztére *utal*, és ennek megfelelő reakcióra *utasít*, a mondat rendszerint nem közvetlenül várható eseményekre hívja fel a figyelmet, hanem egy — az aktuális szituációtól akár teljesen független, esetleg nem is empirikus — összefüggést *reprezentál*, gondolati tartalmakat közöl és csak ezeken keresztül regulálja, ha egyáltalán aktuálisan regulálja, a szubjektum, reakcióit. (Azt az esetet, amikor egy verbális utasítás is közvetlenül szignális — „Vigyázz!” és ehhez hasonló felkiáltások —, határesetnek tekinthetjük, amely csupán a nyelv nem-specifikus, valamennyi más jel-rendszerrel *közös* vonásait mutatja, és ezért itt nem szükséges figyelembe vennünk.) A kijelentésen kívül a nyelvhez még egy sajátos attitűd tartozik hozzá: a kérdés. A behaviorisztikus nyelv-elméleteknek szembe kell nézniük azzal, hogy a szignál-rendszerekből hiányzik a kérdezés funkciója: kérdezni csak ott lehet, ahol van *mit* kérdezni. Míg a szignál-rendszerek csupán expresszív felszólításra alkalmasak, a nyelv minimálisan három funkciót — felszólítás, kijelentés, kérdés — tölt be, s e tényről minden, a verbális viselkedésről szóló elméletnek számot kell adnia.³⁴

De nem kevésbé súlyosak azok az ellenvetések sem, amelyek a gondolkodás és nyelv radikális elválasztása ellen felhozhatók. Ezek az ellenvetések elsősorban a beszédpatológia klinikai adataira épülnek. Olyan megfigyelésekről van szó, amelyek feltárják a beszédképesség sérülése és az értelmes viselkedés felbomlása közti összefüggést, és ezzel közvetve rávilágítanak a nyelv és az emberi intellektus pozitív kapcsolatára. A pszichiátria régóta ismeri például az ún. amnézikus afázia jelenségét: a beteg „nem találja” a dolgok nevét, képtelen arra, hogy megnevezze az eléje tett tárgyakat. Ez a betegség onnan kapta a nevét, hogy korábban memória-zavarok következményének tekintették. A. Gelb és K. Goldstein³⁵ mutatott rá először, hogy korántsem a szónak az emlékezetből történt kiesésével van dolgunk — a beteg képes arra, hogy a szót mint közönséges hangkomplexumot, mint szignált a tárgyhoz asszociálja, csak arra képtelen, hogy mint a tárgy *nevét*, mint jelentéssel bíró nyelvi egységet használja. Az amnézikus afáziát ezért Gelb és Goldstein szerint nem a memória zavarainak, hanem a beszédképesség dezintegrálódásának, a jelentés felbomlásának kell tulajdonítanunk. A beteg nem tudja a szavakat mint osztályneveket, mint intenzióval rendelkező fogalmakat használni, és ennek megfelelően képtelen arra, hogy az egyes tárgyakat mint ugyanannak a fogalomnak az aleteit közös osztályba foglalja. (Nem azonosítja például a különböző színárnyalatokat mint egyazon szín különböző árnyalatait.) A klasszifikációs feladatokat nem állandó, absztrakt kritérium alapján oldja meg, hanem az osztályozás alapjául a dolgok közti konkrét — és ezért esetről esetre változó — *dologi* viszonyokat használja fel. A nyelvi struktúra leépülése azonban, Gelb és Goldstein megfigyelései szerint, sohasem marad elszigetelt jelenség, hanem maga után vonja a viselkedés egészének felbomlását. Az amnézikus

³⁴ Vö. G. Révész: *Ursprung und Vorgeschichte der Sprache*. Bern 1946.

³⁵ A. Gelb: *Remarques généraux sur l'utilisation des données pathologique pour la psychologie et philosophie du langage*. Journal de Psychologie 1933/4. sz., K. Goldstein: *L'analyse de l'aphasie et l'étude de l'essence du langage*, uo., valamint K. Goldstein: *Language and Language Disturbances*. Grune & Stratton, New York 1948.

afáziában szenvedő betegek csak egy konkrét szituáción *belül* képesek tájékozódni (nem tudják például kijelölni a tér absztrakt irányait, mindig a dolgokhoz — elsősorban saját testükhöz — viszonyított konkrét irányokhoz igazodnak), nem tudnak akaratlagosan elkezdni és befejezni egy műveletet, nem tudják beidegzett készségeiket a feladat sajátos követelményeinek megfelelően önállóan kombinálni, újtípusú egészszé szervezni — egész viselkedésük spontánabbá, impulzívabbá válik. A nyelvhasználat és az értelmi képességek sérülése közti ilyen szoros kauzális összefüggés legalábbis kétségesse teszi egy olyan felfogás helyességét, amely elválasztja egymástól a gondolkodást és a beszédet, s amely a nyelvnek csupán a kész gondolat kifejezésének funkcióját tulajdonítja.

Vigotszkij gyakran utalt arra, hogy bizonyos tudományos megállapítások, mihielyt világosan megfogalmazódnak, magától értetődő banalitásoknak tűnnek — a tudomány mégis gyakran elfelejti kimondani őket. Ilyen, a beszédpszichológia által elhanyagolt igazság, hogy a nyelv elsődlegesen nem pszichológiai, hanem objektív, a társadalmi együttműködésben gyökerező funkciót, kommunikatív funkciót tölt be. Amiből egyenesen következik, hogy nyelv és gondolkodás viszonyának kérdéséit nem a szubjektum pszichikai működéseinek birodalmában, hanem az interszjektív kapcsolatokban, a nyelv objektív tartományában kell feltenni. A naturalista nyelvpszichológia hamis alternatívái csak úgy haladhatók meg, ha a pszichológia, ahelyett hogy a nyelvet besorolná a szenzoros ingerkeltők közé, megvizsgálja az emberi kommunikáció társadalmi követelményeit s azt a módot, ahogy a nyelv ezeket a követelményeket teljesíti. Előlegezve a végeredményt, röviden azt mondhatjuk, hogy a gondolat a beszédben jön létre mint a közlés objektív funkciója, és ebből differenciálódik a logikai gondolkodás önálló funkciójává. A gondolat megszületése a nyelvben előzetesen úgy írható le, hogy a kommunikáció feltételezi: az individuum a személyes tapasztalatához mint közölhetőhöz, „elidegeníthetőhöz” képes viszonyulni.

Gondolkodás és nyelv kapcsolata eszerint *történeti*, az érintkezés társadalmi formáival kialakult viszony. Mielőtt e megállapítás pozitív tartalmáról szólnánk, röviden érintenünk kell negatív tartalmát: azt az állítást, hogy a gondolkodás és a nyelv biológiai előzményei egymástól függetlenül fejlődnek és funkcionálnak — az állati nyelv nem közöl kognitív tartalmakat, „megértése” nem intellektuális aktus (nem megértés), a gondolkodás pedig nem objektiválódik a nyelv rendszerében, hanem a személyes tapasztalat közvetlenségébe ágyazódik.

Az állati nyelvek legmagasabbrendű formáikban is csupán affektív állapotok ösztönös kifejezésére szolgálnak. Expresszív egységeik örökletesen rögzítettek, nem alkotnak tagolt, az objektív helyzetnek megfelelően kombinálható rendszert, csupán azoknak az állapotoknak a kifejezésére s ezen keresztül azoknak a kapcsolat-formáknak megteremtésére (azoknak a cselekvési utasításoknak közvetítésére) alkalmasak, amelyek a faj minden tagja számára genetikusan adottak. „Használatuk” automatikus, feltétlenreflexes aktus, a szervezet meghatározott állapota által kiváltott kontakt-reakció. S a másik állapot reagálása ennek megfelelően szintén ösztönös, feltétlenreflexes mechanizmuson fog alapulni. Az állat *számára* a „nyelvi” szignált semmi sem különbözteti meg a többi ingerhatástól, éppenúgy adott, mint a környezetben bármi más. Az állati nyelv az állati intellektustól függetlenül funkcionál.

S az állati intellektus is független az állati nyelvtől. Legmagasabb rendű formájában, az emberszabású majmoknál sem emelkedik verbális síkra: azok a problémák, amelyek számukra egyáltalán hozzáférhetők, mindig az aktuális szükségleti állapot és a szemléleti mező által meghatározott szituáción *belül* kell hogy adva legyenek, mint ahogy az érzéki szituációban kell hogy adva legyenek a megoldás feltételei is. Ezen a szinten nemcsak a beszéd, hanem az intellektus sem rendelkezik ideatív jelleggel.

Az állati gondolkodás és nyelv kölcsönös függetlensége mögött az állati életmód általános természete rejlik: a szó emberi értelmében vett munkamegosztás — a mindenkori feladat elemeire bontása és az elemi műveleteknek a társadalom tagjai közti nem-örökletes elosztása — az állati életben nem játszik szerepet; mint ahogy nem játszik szerepet a szerszámkészítés, a munkamegosztás alapja sem. Még a legbonyolultabban szervezett állati „társadalmak” is a tevékenység ösztönös, genetikusan megosztásán alapulnak, s ezért nem teszik sem szükségessé, sem lehetségessé, hogy az élettevékenységbe egy az emberihez hasonló kommunikációs rendszer illeszkedjék be. Ezért ott, ahol feladatmegoldás, intellektuális tevékenység van, a kommunikációnak nincs szerepe: az emberszabású majmok nem oldanak meg együttesen feladatokat és nem adják át egymásnak a feladatmegoldás eredményeit. Ahol pedig kommunikáció van, ott nincs intellektus: mindaz, amit az állatok „közölnek” egymással, fajilag rögzített.

A két vonal kezdeti függetlensége az emberi ontogenezisben is megismétlődik: az első két életévet egy nyelv-előtti intelligencia és egy, az intellektustól független nyelv párhuzamos, egymást nem keresztező fejlődése jellemzi. (Természetesen azzal a döntő különbséggel, hogy a gyerek már ebben a szakaszban társadalmi viszonyok között él — csak intellektusának fejletlensége miatt a felnőttekkel való érintkezése egyelőre nem a tagolt nyelven, hanem magukkal a dolgokkal való közös manipuláción keresztül valósul meg.) Ebben a fázisban a gyermeki intelligencia eléri azt a legfelső fokot, amelyre az emberszabású majmok egyáltalán eljutnak (képesség egyszerű, optikusan belátható feladatok megoldására, térbeli permanencia megragadása, elemi oksági összefüggések *mint térbeli* összefüggések „felfedezése” stb.), de — egyelőre — ideáció, egy nyelvi séma közreműködése nélkül. S ezzel párhuzamosan kialakulnak a nyelvhasználat előzményei a szignális, affektív-felszólító beszéd formájában. Azok a kifejezések, melyeket a gyerekek második életévük végén használni képesek, természetesen nem öröklöttek, mint az állatok „szótára”: *magánvalóan* ezek a közösség nyelvi rendszerének elemei. De a *gyerekek számára* nem értelemközlő nyelvi formák, hanem közvetlen cselekvésre utasító szignálok. A nyelvi utasítás ebben a korban nem a közlés értelmén keresztül váltja ki a megfelelő reakciót: ha a gyereket olyan feladat elé állítják, amely egy mondat tartalmának előzetes értelmi szintézisét, a művelet fajban való megalkotását teszi szükségessé, nem tudják azt végrehajtani.³⁶

A második életév vége körül azonban „áttörés” következik be: a két, eddig külön futó fejlődési vonal egyszer csak összekapcsolódik, kezdetét veszi a nyelv intellektualizálódása és az intellektus verbalizálódása. Ez az a korszak, amelyben a gyerekek „felfedezik”, hogy a szavaknak jelentésük és a dolgoknak nevük van, amikor állandóan az iránt érdeklődnek, „hogyan hívják” a tárgyakat.

³⁶ A. R. Luria: *The Directive Function of Speech in Development and Dissolution*. Word, XV. 2—3. szám 341—52. és 453—64. o. (1959)

A pszichológia feladata, hogy megmagyarázza ezt a gyökeres, csak az emberi egyedfejlődésre jellemző fordulatot, talán a legnagyobb jelentőségűt, amelyen az intelligencia keresztül megy.

A probléma — a történeti pszichológia módszertani feltevéseinek megfelelően — elsődlegesen nem az onto-, hanem a filogenezis problémája. Hogy miért „vált át” az egyedfejlődés során a szignális nyelv értelemközlő nyelvbe, arra csak akkor lehet választ adni, ha fel tudjuk tárni magának e nyelvnek logikai geneziséét.

Nyelv és gondolkodás összekapcsolódása, a *nyelvi gondolkodás* egységes funkciójának kialakulása Vigotszkij szerint nem e két funkció egyenes továbbfejlődését, hanem a *fejlődési típus* megváltozását fejezi ki: a biológiai evolúciót a társadalomtörténet váltja fel. Nyelv és gondolkodás akkor keresztezik egymást, amikor a nyelv biológiai, genetikusan rögzített szisztémából társadalmi közvetítés-rendszeré, a munkamegosztás funkciójává alakul át.

A munkamegosztás olyan érintkezési módokat hoz létre a társadalom tagjai között, melyek a kommunikáció biológiai formái mellett már nem valósulhatnak meg. A társadalom élete a tevékenységeknek a termelésen alapuló megosztásán alapszik. Az együttműködés ezért bonyolult tárgyi feladatok együttes megoldására irányul: s ez szükségessé teszi, hogy az ember állandóan — minden örökletes sémától függetlenül — változó objektív szituációkat tudjon leírni, a másik ember számára hozzáférhetővé tenni. A kölcsönös megértés most már nem alapulhat a kifejező hangok fajilag meghatározott közöségén. Olyan kommunikációs rendszerre van szükség, amely nem közös organikus állapotokról, hanem *egy közös világról* tesz közléseket: a nyelvnek tehát ki kell emelkednie az individuális szituációk közvetlenségéből, a tapasztalatot bárki által azonosítható elemek kombinációjaként kell reprezentálnia. „Szeretném valakivel közölni, hogy fájom. Ezt értésére hozhatom taglejtések egy sorával is; de valóságos megértésről és közlésről csak akkor lehet szó, ha képes vagyok arra, hogy élményemet általánosítsam és megnevezzem, hogy az átélt hidegérzetet az állapotok olyan osztályához rendelem hozzá, amelyek ismertek beszélgető társam előtt is.”³⁷ A nyelv jelentéssel bíró egységei ilyen osztályokat képviselnek. Kombinációjukkal bármilyen empirikus (és nem-empirikus) szituációt állandó absztrakt elemeinek komplexumaként lehet felépíteni. „Az érintkezés ezért”, írja Vigotszkij, „szükségképpen feltételezi az általánosítást, és ezzel a szójelentés fejlődését.”³⁸

Természetesen a legegyszerűbb szignál is generalizált: csak úgy alakítható ki a viselkedés szabályossága, ha a szignál események, tulajdonságok stb. osztályaira, nem pedig egyszeri példányokra vonatkozik. De a szignál mindig a konkrét cselekvési szituáció része marad. Csak a nyelvben válik lehetségessé a szituáció általános összetevőinek elkülönítése és *önálló*, szabad összekapcsolása. Ezért csak a nyelv segítségével lehet *különböző* szituációk közös vonásait mint ugyanannak az általános kategóriának aleteit azonosítani.

A nyelvi általánosítás sajátossága tehát azon alapszik, hogy a nyelv szavai önálló verbális kapcsolatba hozhatók (a mondatban). Ezért a nyelvben sohasem egyetlen szó, egyetlen általánosítás tételeződik: a nyelv legegyszerűbb alakjában is szavak valamilyen rendszere. A közvetlen észlelést meghaladó általánosítás nem valósulhat meg ezen a rendszeren kívül: a fejlődés-

³⁷ L. S. Wygotski: *Denken und Sprechen*. Id. kiad. 41. o.

³⁸ Uo.

lélektan tanúsága szerint a magukban álló verbális kifejezések („mama!” „baba!” stb.) nem szavak, hanem a konkrét szituációra vonatkozó, komplex viselkedési utasítást kifejező szignálok. (A „mama!” például a gyerek *aktuális szükségleti állapotától függően* „jelentheti” azt, hogy „Mama, éhes vagyok, adj enni!”, de azt is, hogy „Mama, játszani akarok a csörgővel, de nagyon messze van, add ide!”.) A szó csak azon keresztül általánosítja a tapasztalatot, hogy rendszerbe — Vigotszkij kifejezésével —, szavak *általánosítási struktúrájába* illeszkedik. Ez a struktúra nem más, mint a nyelv szavainak hierarchiája, amelyben minden szó helyével adottak a fölé-, mellé- és alárendelt szavak (például a „piros” fölé rendelt a „szín”, mellé rendelték a „kék”, „zöld”, „sárga” stb., alárendelték a „világospiros”, „meggy-piros” stb.) Az általánosítási struktúra ismeretében meg tudjuk mondani, hogy egy szónak a másikról való állítása analitikusan igaz, analitikusan hamis, szintetikus, vagy értelmetlen mondathoz vezet-e. (Analitikusan igaz például minden mondat, ahol az állítmány az alany fölé rendelt szó; analitikusan hamis vagy kontradikció, ahol az állítmány és az alany egymás *mellé* rendelték stb.) A szó jelentése Vigotszkij szerint nem más, mint az általánosítási struktúrában elfoglalt helye.³⁹

A jelentés nem utólag járul a nyelvhez: ahhoz, hogy a nyelvet használni lehessen, már rendelkezni kell azokkal az ismeretekkel, amelyek a nyelv egységeinek egymáshoz való viszonyára — s ezen keresztül a valóságra magára — vonatkoznak. A nyelv és a gondolkodás kereszteződése ezért magában a kommunikatív nyelvben, az emberek *közötti* kapcsolatban valósul meg: maga a nyelv válik intellektuálisá, *ismeretek* hordozójává.

A nyelv intellektualizálódásának következményei azonban nem korlátozódhatnak a verbális közlések megformulázásának területére, hanem a viselkedés egészének átstrukturálódását feltételezik. A nyelv kognitív közléseit csak az tudja megérteni, aki tapasztalatához a nyelv sémájának megfelelően igazodik, aki képes arra, hogy az individuális dolgokat mint egy nyelvi kategória aleteit, példányait azonosítsa. Objektív közlések megtételére alkalmas nyelv ott van, ahol a szubjektumok személyes tapasztalatukhoz nemcsak mint fizikai reakciók, hanem mint nyelvi reakciók forrásához, mint közölhetőhöz is tudnak viszonyulni. A nyelv intellektualizálódása és a tapasztalat nyelvi-interszubjektív tagolása egy és ugyanazon folyamatnak két oldala. A nyelv magasabbrendű formájával ezért létrejön az intellektus magasabbrendű formája, a *nyelvi gondolkodás* is, amelyet gyökeresen megkülönböztet az állati intelligenciától, hogy nem szorítkozik az optikus szituációban adott összefüggések külső-manipulatív elemzésére, hanem képes minden lehetséges szituáció absztrakt összetevőinek önálló kombinációjára, logikai kapcsolataik értelmi feltárására.

Az emberi nyelv tehát nem független a gondolkodástól, s az ideatív gondolkodás sem független a nyelvtől.

³⁹ Az így felfogott jelentés nem azonos a szó megjelölésével, azzal a tárggyal, amelyre a szó vonatkozik. Hogy megjelölésén kívül a szóhoz valami más is „hozzátartozik”, azt a logika és a lingvisztika régóta tudja — annál homályosabb maradt, mit kell ezen a „más”-on értenünk. Vigotszkij rendkívüli érdeme, hogy nagyon korán, a modern szemantikát megelőzve rámutatott: a jelentés nem „ideális objektum”, nem a nyelven kívüli „tisztá gondolat”, hanem azonos a szónak a többi szóhoz való szisztematikus viszonyával; e viszonyon kívül a szóban (vagy a szó „mögött”) nincs semmi. Ennek a koncepciónak rendkívül nagy jelentősége van egy materialista tudatpszichológia számára.

Mintha ezzel a megállapítással visszajutottunk volna a gondolkodás és a nyelv azonosításához: persze azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy ez a koncepció a nyelv értelmes jellegéből indul ki. De egy azonosság-elmélet ilyen formában is súlyos következményeket von maga után: a nyelv a gondolkodás a priori keretivé alakul át, melyet ez semmiképpen nem transzcendálhat, nem szembesíthet a valósággal. Ezért sem a nyelvi rendszerben magában rögzített kognitív tartalmakat, sem a nyelven alapuló gondolati tevékenység eredményét nem tekinthetjük a valóságról magáról szóló ismereteknek, hanem legfeljebb a sikeres cselekvés praktikus segédkonstrukcióinak.⁴⁰

Vigotszkij azonban gondolkodás és nyelv egységén nem azonosságukat érti. Nem *meghatározott* nyelvi formulák és a bennük megvalósuló gondolati aktusok egybeeséséről beszél: ellenkezőleg, úgy véli, hogy a szemantikai jelentés és a pszichológiai gondolat nemcsak hogy nem feltétlenül azonosak, hanem egységük szűkszerűen csak inkongruenciájukon keresztül valósul meg. „A gondolat és a szó viszonya nem dolog, hanem folyamat, mozgás a gondolattól a szóhoz — és megfordítva, a szótól a gondolathoz. Ez a viszony a pszichológiai elemzésben fejlődésfolyamatnak bizonyul, amely egy sor fázison és állomáson fut keresztül... A nyelv nem egy kész gondolat kifejezése. Amikor a gondolkodás beszéddé alakul át, átstrukturálódik és megváltozik. A gondolat a szóban nem kifejeződik, hanem létrejön.”⁴¹ A gondolkodás *manipulál* a nyelvi jelentésekkel, új és új kapcsolatokba hozza, átalakítja őket, s ezen keresztül olyan összefüggéseket tár fel, amelyek a nyelvi rendszerben eredetileg nem voltak adva. A gondolkodás és a nyelv pszichológiai egysége Vigotszkij felfogásában a nyelvi rendszer és a gondolati tevékenység *egészének* elválaszthatatlan összefonódását, a nyelvi gondolkodás funkciójában való egyesülésüket jelenti, amely minden meghatározott pszichikai aktusban e két oldal feszültségteljes kapcsolatán keresztül valósul meg. Ha ez a feszültség nem léteznék (ha gondolat és szó egybeesnék), akkor nem léteznék a nyelvi *gondolkodás* sem: lehetetlen volna az a gondolat és szó közti mozgás, amelyben a nyelvi ismeretek kognitív feldolgozása végbemegy.

A gondolkodás és a nyelv viszonyáról alkotott általános koncepció jelölte ki azokat a probléma-területeket, amelyekkel Vigotszkij a beszédpszichológiai munkássága során foglalkozott. Az egyik ilyen nagy terület a fogalom-alkotás verbális közvetettségének problémája (1). A másik a gondolkodás és a nyelvi kommunikáció genetikus viszonyának kérdése, annak kimutatása, hogy az ideatorikus gondolkodás a nyelvi kommunikációból differenciálódik (2).

1. A fogalom-alkotás mechanizmusáról elsőnek az asszociációs pszichológia adott összefüggő elméletben számot. Az asszociációs iskola a fogalmat induktív elvonatkoztatás útján kialakított képzetnek tekintette: a különböző kapcsolatokban ismétlődően előforduló tulajdonságok eszerint automatikusan megerősítést nyernek, míg az eltérő, nem-állandó vonások összemosódnak, kölcsönösen semlegesítik egymást. A szubjektum értelmi tevékenysége ezt a folyamatot nem befolyásolja, a fogalom-alkotás külsőleg meghatározott, reproduktív mechanizmus. Az asszociációs elméletnek megfelelően a fogalom

⁴⁰ Nyelv és gondolkodás azonosításának ismeretelméleti kritikáját ld. Márkus György *Kritikai megjegyzések Ludwig Wittgenstein Értekezéséhez c. tanulmányában* L.. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* Akadémiai Kiadó, 1963.

⁴¹ L. S. Wygotski: *Denken und Sprechen*, Id. kiad. 263. o.

csak abban különbözik az aktuális érzéki tapasztalattól, hogy elvonatkoztat ennek konkrétságától, hogy — üres.

De ez a teória számos kérdésre nem tud kielégítő választ adni. Mindenekelőtt itt van az empirista indukció-elméletekkel szembeni általános logikai ellenvetés. A különböző szituációk között végtelenül sok analóg vonás van: „közös tulajdonságok” egyáltalán nem kényszerítenek arra, hogy az embereket egy fogalom alá soroljuk; lehetséges volna a bőrszín alapján a fehéreket a jegesmedvékkel, a barnákat a lovakkal és a sárgákat éppenséggel az orosz-lánossal „társítani”. Ha tehát egyáltalán van valami az indukciónak megfelelő művelet, az már előzetes értelmi beállítódást, meghatározott általános osztályozási szempontokat feltételez, s ezekhez a szempontokhoz nem juthatunk induktív elvonatkoztatás útján, hiszen az indukciót éppen általuk akarjuk megmagyarázni. S ha jobban meggondoljuk, nemcsak az indukció előzetes szempontjai, de maguk az állítólag negatív elvonatkoztatással kiemelt tulajdonságok sem lehetnek a nyelv előtti tapasztalathoz adva. Az asszociációs pszichológia figyelmét elkerülte az a tény, hogy a nyelv maga és a nyelvhasználat által feltételezett, „kategoriálisan” tagolt tapasztalat egyszerre, ugyanazon aktusban jönnek létre. Ezért visszavetíti a nyelvelsajátítás előtti tapasztalatra azt, aminek kialakulását meg kellene magyaráznia: úgy kezeli ezt a tapasztalatot, mint véges számú, jól megkülönböztetett és az aktuális szituációtól elkülöníthető általános tulajdonság komplexumát. Mihelyt elvetjük ezt a fikciót, elesik a fogalomalkotás asszociációs elmélete is: ha nincsenek adva „közös tulajdonságok”, akkor ezeket nem is lehet pusztán elhagyással „kiemelni”. A fogalom-alkotás eredménye nem kevesebb, hanem több, mint az empiria — s ez az, amit meg kell tudni magyarázni.

Az asszociációs elmélet romjain létrejött würtzburgi, ún. gondolkodás-lélektani iskola, a szenzualizmus válságából levonta azt a következtetést, hogy a gondolkodást nem lehet az érzékelésre redukálni, a fogalmak nem az észleletek reproduktív kombinációi. A würtzburgi iskola képviselői (Külpe, Ach, Selz, Bühler) kimutatták, hogy a fogalom nem jön létre passzív szubjektumban: a fogalom-alkotás feltétele egy olyan probléma-szituáció, melynek megoldása maga a fogalom; következésképpen ez nem reproduktív, hanem produktív, intellektuális tevékenység, valami olyasminak a feltárása, ami korábban nem volt adva. A würtzburgi iskola azonban ebből azt a következtetést vonta le, hogy a gondolkodás nem tartozik a materiális szubjektumhoz, hanem ideális, minden anyagi meghatározottságtól szabad tevékenység, melyre ezért a pszichikus folyamatok elemi törvényszerűségei (a szenzualista pszichológia által megállapított asszociatív és perszeveratív tendencia) sem érvényesek. Az intellektuális tevékenység kizárólag a cél által, teleologikusan determinált. (Ezt nevezte el Ach determináló tendenciának.) A cél egyébként ugyanúgy determinálja az intellektus működését, mint a kauzális tendenciák az alacsonyabbrendű pszichikus aktusokat: ahol a célkitűzés már adott, ott egyedül ezáltal a megoldás is automatikusan adódik.⁴²

Vigotszkij a würtzburgi iskola álláspontjával szemben egyetlen ellenvetést tesz: a fogalmak fejlődnek. A logikai-hierarchikus módon tagolt, intenzióval rendelkező fogalmak nem állnak a fejlődés elején: egy sor olyan fokozat előzi meg őket, amelyek nem mennyiségileg, nem a bennük rögzített tartalom gazdagságában, hanem minőségileg, a valóság általánosításának módjában

⁴² N. Ach: *Willenstätigkeit und Denken*. Bamberg 1908.

különböznek a kialakult fogalmaktól. De ha a fogalmak fejlődnek, ha ugyanazt a feladatot a gyerekek és a felnőttek eltérő módon oldják meg, akkor ugyanaz a feladat számukra *nem ugyanaz a feladat*. Ez arra enged következtetni, hogy a cél az intellektuális képességek magyarázatához nem elégséges: hiszen hogy milyen célokat lehet egyáltalán kitűzni, az valami máson múlik. Ha tehát el is fogadjuk, hogy az értelmi feladatok megoldását a cél determinálja, további magyarázatra szorul, hogy mi determinálja a cél kitűzését. S ezért nyitva marad a kérdés: mi teszi lehetővé, hogy az emberi individuum fejlődése során tülemelkedjék az érzéki közvetlenségen és fogalmakban gondolkodjék? Úgy látszik, hogy a régi, „individuális” pszichológia keretei között erre a kérdésre egyáltalán nem lehet választ kapni. Az asszociacionizmus nem tud eljutni az észleléstől az ideatorikus gondolkodáshoz, az idealista pszichológia pedig egyszerűen feltételezi azt, amit meg kellene magyaráznia. Ezért indokolt, hogy erre a kérdésre is a történeti pszichológia általános feltevései alapján keressünk választ.

A fogalom-alkotás Vigotszkij szerint valóban reprodukív tevékenység — csak hogy nem az individuum érzéki tapasztalatának, hanem a felnőttek fogalmainak reprodukciója. A társadalom szellemi tevékenységével kialakított konceptuális rendszer a nyelvi jelentésekben tárgyasult el — amikor a gyerekek fogalmakat alkotnak, nem tesznek mást, mint hogy megtanulják adekvát módon használni a nyelv szavait. Ezért a beszéd nem eredménye, utólagos megformulázása, hanem kiindulópontja magasabbrendű értelmi tevékenységüknek.

Bizonyos értelemben persze végeredmény: a fejlődés kezdetén a gyerekek nem használják a nyelvet a felnőttek színvonalán, bonyolult, sokfázisú folyamaton keresztül jutnak el ideig. Ez a legfőbb érv Piaget késői műveiben az ellen, hogy a nyelvet az ideatorikus gondolkodás kialakítását meghatározó pszichológiai tényezőnek tekintsük.⁴³ Ha a nyelvi kategorizáció szintjének elérése külön intellektuális tevékenységet feltételez, véli Piaget, akkor ezt a tevékenységet magát nem lehet a nyelvi kategorizációval magyarázni. A nyelv meghatározhatja az intellektus legfelső szintjén kialakított fogalmak *tartalmi* viszonyait, de nem határozhatja meg magának az intellektuális szintnek az elérését, amelyen a nyelvi fogalmak egyáltalán kialakíthatók.

Piaget azonban, véleményünk szerint, indokolatlanul azonosít két dolgot: azt, hogy a nyelv (a felnőttekkel folytatott verbális kommunikáció) az intellektus fejlődését kezdettől fogva determinálja, és azt, hogy a nyelv a gyermek számára kezdettől fogva, az elsajátításához szükséges valamennyi intellektuális képességgel együtt készen adott. Az utóbbi állítás nyilvánvalóan nem állja meg a helyét: a gyerekek által alkotott fogalmak valóban csak minőségileg különböző szakaszok sorozatán keresztül érik el a felnőttek fogalmainak szintjét. De ez nem azonos az előbbi állítással, és egymagában nem is elégséges alap annak a következtetésnek a levonására, hogy az is hamis. Nem lehet elvileg kizárni azt a lehetőséget — és Vigotszkij erre az álláspontra helyezkedik —, hogy a nyelv *éppen azáltal* meghatározó momentuma az ideatorikus gondolkodás kialakulásának, hogy a kommunikációban *feltételez* intellektuális képességeket, melyekkel a gyerekek *nem* rendelkeznek. (Nagyon világosan látható a nyelvnek az értelmi fejlődést irányító szerepe abban, hogy a gyere-

⁴³ J. Piaget: *La genèse des structures logiques élémentaires*, Delachaux-Niestlé, Neuchâtel 1959.

kek által kialakított „pre-fogalmak”, melyek a tapasztalatot a felnőttek fogalmaitól eltérő, primitívebb módon általánosítják, ezekkel extenziójuk, az általuk megjelölt tárgyak osztálya tekintetében egybeesnek. Másképpen nem volna lehetséges megértés a gyerekek és a felnőttek között.)

A felnőtt a nyelvet a fogalmi gondolkodás színvonalán használja; a gyerekek számára ezért a verbális kommunikáció megteremti a jelentés, a fogalom problémáját. Ahhoz, hogy adekvát módon tudjanak reagálni, tudniuk kell, hogy a közlés *mit jelent*. De a nyelv egyúttal eszköze is a probléma megoldásának: a szóban a jelentés (fogalom) „benne van”, amennyiben meghatározott kapcsolatokban fordul elő, meghatározott módon funkcionál a kommunikációban. A fogalom-alkotásban résztvevő pszichológiai mechanizmusok *irányított* mechanizmusok: a szónak a kommunikációban elfoglalt helye irányítja őket. „Mint már mondtuk, a fogalom létrejötte intellektuális operáció; az asszociációk játéka nem vezet fogalomhoz. Kialakításában valamennyi elemi intellektuális funkció meghatározott kapcsolatban résztvesz; s az egész műveletnek centrális mozzanata a szónak eszközként való használata a figyelem szándékos irányítására, az absztrakcióra, az egyes tulajdonságok kiemelésére és szintézisére valamint egy jel segítségével történő szimbolizációjukra.”⁴⁴ A szó tehát Vigotszkij szerint az a stimulus-eszköz, amely meghatározza, irányítja a „benne” objektívált jelentés elsajátítását. Nélküle nincs fogalom; nem utólag jön, hanem a probléma-helyzetben elfoglalt helyén keresztül közvetíti a fogalom kialakításának tevékenységét. A fogalom fejlődése a szó használatának fejlődése — az elsajátított intenzió színvonala attól függ, hogy a szubjektum milyen mértékben képes a szóhoz mint a feladatmegoldás közvetítő eszközéhez igazodni.

Nem kétséges: ennek a magyarázatnak tartalma és érvényessége azon múlik, mit kell értenünk a szó lehetséges kapcsolatain, a szónak a kommunikációban elfoglalt helyén. Sajnos, ez a *Gondolkodás és beszéd* leghomályosabb pontja: Vigotszkij semmit se mond róla kifejezett formában. Ezért a fogalomalkotás fejlődését vizsgáló kísérletéhez kell folyamodnunk: a kísérlet felépítése nyilván tartalmazni fogja az általa ellenőrizendő teoretikus feltevéseket.

A feladat, amely elé Vigotszkij és munkatársai 3–12 éves gyerekeket állítottak, különböző alakú, színű, és nagyságú tárgyak osztályozása. A tárgyak hátlapjára értelmetlen, „mesterséges” szavakat írtak (azért mesterségeseket, hogy a gyerekek verbális ismeretei ne befolyásolhassák az eredményt). A kísérletvezető az első lépésben megfordítja valamelyik alakzatot, felolvassa a rajta szereplő szót (például: „gazun”), és azt a feladatot adja a gyerekeknek, hogy gyűjtsék egy csoportba mindazokat a tárgyakat, amelyeknek szerintük ugyanez a neve. A gyerekeket megragadja a tárgy élénk, piros színe, és összeszedik valamennyi piros színű alakzatot. A kísérletvezető ekkor megfordítja az egyik piros tárgyat, amelynek a hátán egy másik név szerepel, és felhívja a gyerekek figyelmét arra, hogy nem lehet minden piros dolog „gazun”. Ezzel arra készíti őket, hogy egy másik tulajdonságot is kiválasszanak: most már csak a *henger alakú* piros tárgyakat sorolják egy osztályba (az a tárgy, amelynek a hátlapjára más nevet írtak, nem volt henger alakú). A kísérletvezető ezután rámutat egy olyan figurára, amely nem szerepel a gyerekek által kiválasztott csoportban, pedig szintén piros és „gazun” a neve. A hengeralaknak az intenzióba sorolása eszerint téves hipotézisen alapult, valamilyen

⁴⁴ L. S. Wygotski: *Denken und Sprechen*. Id. kiad. 157. o.

más tulajdonság különbözteti meg a piros dolgok közt a „gazun”-okat. Ilyen korrekciókon keresztül jutnak el a gyerekek a felnőttek által előre megalkotott mesterséges fogalom elsajátításához: „gazun” az a dolog, ami piros és fából van. A kísérletnek — a kísérletvezető folyamatos beavatkozásán keresztül — azt a tényleges szituációt kell ellenőrzésre alkalmas módon modellálnia, amelyben a felnőttek szavainak gyakorlati előfordulása orientálja és kontrollálja a gyerekek fogalomalkotását.⁴⁵

A kísérlet ilyen felépítéséből világos: amikor Vigotszkij a szó irányító szerepéről beszél, arra gondol, hogy a szó *érzéki, fonetikus alakja* szabályozza — meghatározott *dolgokkal* való kapcsolatán keresztül — az intenzió kialakítását. A mesterséges fogalom elsajátítása azon alapszik, hogy az intenzió mindazokat és csak azokat a tulajdonságokat egyesíti, amelyek valamennyi, az adott névvel jelölt tárgyon előfordulnak. Azokat a predikátumokat emeljük ki és szintetizáljuk a fogalomban, amelyek mindazokhoz a szituációkhoz hozzátartoznak, melyekkel a név párosítva van. A szó relációi itt nem a nyelv *általánosítási struktúrájában* elfoglalt helyét jelentik, hanem egy rendszeren kívüli hangkomplexumnak meghatározott dolgokkal való viszonyát. (A szó verbális kapcsolatait, az egész már elsajátított nyelvi struktúrát — mint zavaró mellékkörülmenyt — Vigotszkij szándékosan kiiktatja a kísérletből.)

Ezért a fogalom-alkotás vizsgálata során a *Gondolkodás és beszéd* két fontos vonatkozásban visszaesik az asszociációs pszichológia színvonalára. Először is szem előtt téveszti a nyelvi *rendszernek* a fogalom-alkotásban játszott szerepét. Másodszor (éppen ezért) feltételezi, hogy a fogalom intenziójában összefoglalt „közös tulajdonságok” valamiképpen már a nyelvben (a jelentéshierarchiában) való tételezésük *előtt* adottak, csak arra van szükség, hogy a szó előfordulásaira figyelve elkülönítsük és összefoglaljuk őket. (Vigotszkij felfogása persze így sem azonos az asszociációs pszichológiáéval: a fogalom szerinte nem egy automatikus mechanizmus, hanem egy olyan aktív, hipotézis-alkotó értelmi tevékenység eredménye, amelyet a szó irányít és kontrollál.)

Véleményünk szerint ez a koncepció is védtelen azzal az ellenvetéssel szemben, amelyet Vigotszkij maga a würtzburgi iskola ellen fordított. Ha a fogalmak fejlődnek, akkor fejlődik az a képesség is, hogy a szót a fogalom-alkotás stimulus-eszközeként használjuk. Azok a gyerekek, akik nem tudnak intenzióval rendelkező fogalmakat alkotni, nyilván azért nem képesek erre, mert nem rendelkeznek azzal a képességgel, hogy a szóhoz mint az intellektuális művelet stimulus-eszközéhez igazodjanak. De mit értünk ezen a képességen? Hogy egy szó egy intenzió megalkotásának eszköze lehessen, meg kell különböztetni a közönséges érzéki ingereltőktől, ki kell emelni *dologi* kapcsolataiból és mint a

⁴⁵ A kísérlet további célja volt, hogy feltárja a fogalom-alkotás fejlődésének stádiumait, a fogalom genetikus előzményeit, és megállapítsa, hogyan igazodnak a gyerekek a szóhoz ezen a fogalomelőtti szinten. A legjelentősebb átmeneti szakasz, a kísérlet tanúsága szerint, az ún. *komplexumok* szakasza. A komplexum az a pre-fogalom, amely nem kiemelt, a dolgoktól megkülönböztetett, ideális intenzió alapszik, hanem valóságos, empirikus viszonyokon, a dolgok tárgyi kapcsolatain. Ezért az osztálybafoglalás szempontja nem állandó, hanem a mindenkor dologi viszonyokkal változik: a második tárgyat az elsőhöz a színe, a harmadikat a másodikhoz az alakja szerint sorolják stb. A komplexum azonos az elemeinek halmazával, ezen a konkrét halmazon kívül nincs osztály.

A komplexumot jelölő szó nem név, nem az intenzió (jelentés) szimbóluma, hanem maga is dologi tulajdonság.

jelentés *szimbólumát* kell felfogni. Fel kell ismerni, hogy a tárgy hátára írt betűsor nem a tárgy geometriai *tulajdonsága*, hanem *neve*. S ez feltételezi, hogy a szubjektum meg tudja haladni, absztrakt-állandó elemeire képes bontani az érzéki szituációt, képes arra, hogy közvetlen tapasztalatához „konceptuális szemszögből” viszonyuljon — vagyis hogy rendelkezik az intenzió-alkotás képességével. De ezzel körforgásba kerültünk: a megmagyarázandó dolgot tettük a magyarázat alapjává. A valódi, intenzióval rendelkező fogalmak szintjét a szubjektum akkor éri el, amikor a szóhoz mint a fogalom-alkotás stimulus-eszközhöz, mint egy potenciális intenzió szimbólumához igazodik — és akkor igazodik a szóhoz mint szimbólumhoz, amikor már valódi fogalmakat alkot.⁴⁶

A fogalom-alkotás dinamikáját vizsgáló kísérletsorozat mögött rejlő hipotézisek azonban nemcsak körben forgóak, hanem Vigotszkijnak a *jelentés*-re vonatkozó általános természetű megállapításainak is ellentmondanak, visszaesnek az egyszer már elért elméleti színvonal mögé. Ha ugyanis a jelentés nem más, mint a szónak az *általánosítási struktúrában* elfoglalt helye, akkor a szó intenziója csak a többi szóhoz való szisztematikus viszonyában — s nem a szó és dolog közti viszonyban — alakulhat ki. (A „dolog”: a szó által megjelölt *osztály* maga a szubjektum számára csak a jelentés-struktúrán keresztül tételeződik.)

Mi az oka ennek az ellentmondásnak? Az életrajzi, „pszichológiai” természetű okok bennünket nem érdekelhetnek. A szisztematikus kritika számára csak az elméleti korlátokból eredő okoknak van jelentőségük. A legfontosabb ilyen ok, nézetünk szerint, magában a *jelentés* interpretációjában rejlő következtelenség. Vigotszkij a jelentést mint a szónak a nyelvi struktúrában elfoglalt helyét fogja fel. Abból indul ki, hogy a nyelv nem hal-maza, hanem rendszere elemeinek, s az elemek maguk a rendszer függvényei. De rendszeren szemmel láthatólag nem ért mást, mint a szavak hierarchiáját, a jelentés-relációk által alkotott konceptuális hálót. Amit ő a nyelvi struktúra egészével azonosít, az csupán a nyelv *szótára* (szótáron természetesen nem a szavak, illetve morféimák pusztá katalógusát értve, hanem egy olyan felsorolást, amelyben minden szóhoz meg vannak adva szemantikai ismertető jegyei is, melyek segítségével meghatározhatók azok a szavak, amelyek állítása erről a szóról taulógia, kontradikció, szintetikus mondat, illetve értelmetlenség.) A nyelv azonban nem csupán szótár, hanem olyan szabályok rendszere is, amelyek segítségével *mondatok* generálhatók. A szótár vagy jelentés-hierarchia (általánosítási struktúra) csak annyiban bír jelentőséggel, amennyiben a szavak a mondatokban összefüggésbe hozhatók egymással: éppen azt mondja meg, hogy milyen mondatbeli szemantikai kapcsolatok lehetségesek. A nyelv — és ez a nagyfotosságú felismerés hiányzik Vigotszkij koncepciójából — nem egyszerűen rendszer, hanem *tagolt rendszer*: ez az a tulajdonsága, amelyik kitünteti az artikulálatlan szignál-rendszerekhez

⁴⁶ Ez a megállapítás csak azt jelenti, hogy a fenti kísérlet alkalmatlan a fogalom-alkotás fejlődésének magyarázó reprodukciójára, de nem jelenti azt, hogy minden szempontból értéktelen. Ellenkezőleg: tesztifikálásra, a verbális intelligencia színvonalának megállapítására kiválóan alkalmas. Ezért a 30-as évek második felében Hanfmann és Kasanin amerikai pszichiáterek bizonyos módosításokkal átvitték a patológiába is, s ma ez az egyik alapvető módszer a skizofrén betegek szellemi színvonalának megállapítására. Vö.: E. Hanfmann—J. Kasanin: *Eine Methode zur Untersuchung der Begriffsbildung. Denken.* Hgb. von C. F. Graumann, 392—409. o.

képest. Vagyis egyrészt véges számú kiinduló szimbólumból (szavakból, illetve morféimákból) áll, melyek nem önállóak — abban az értelemben, hogy jelen-téssel bírnak ugyan, de nem képviselnek egymagukban teljesértékű közlési egységet. Másrészt tartalmazza olyan felépítési szabályoknak (ugyancsak véges) rendszerét, amelyek segítségével a kiinduló szimbólumok elvileg végtelen számú, immár önálló, *értelmes* egységgé, mondattá kapcsolhatók össze (oly módon, hogy a kiinduló terminusok és a felépítési szabályok ismeretében bármely új mondatot minden további nélkül megértünk).

A szó nemcsak abban az értelemben nem önálló egység, hogy nem hordoz teljes értékű közlést, hanem abban az értelemben is, hogy csupán a mondat elemzésének *végeredménye*: a beszédben nem szavakat, hanem egész mondatokat (értelengközlő egységeket) interpretálunk. A megértés logikai szerkezete — vázlatosan — a következőképpen írható le (eltekintve a kommunikáció fonológiai oldalától): a hallott hangsort a szubjektum először szintaktikailag értelmezi, azaz mint grammatikai kategóriák sorát jellemzi a mondatot, megadja az e kategóriák kapcsolatai által alkotott struktúrát (vagy struktúrákat, ha a mondat szintaktikailag többértékű). Azután a grammatikai kategóriákhoz rendelt szimbólumokat szemantikailag interpretálja, vagyis behelyettesíti a megfelelő szótári jelentéseket. De ez nem úgy történik, hogy a szótári elemekből kiindulva egyszerűen összegezi a mondat értelmét. Az út inkább fordított: a mondat struktúrája, a kapcsolatba hozott terminusok egymáshoz való viszonya dönti el, hogy a szó milyen jelentéssel szerepelhet. Ez azonnal világossá válik, ha azokra a szavakra gondolunk, amelyeknek több szótári jelentésük van. Vizsgáljuk meg például a „vár” szó előfordulását a következő két mondatban: „A vár felépült” és „Péter otthon vár”. Senki sem téveszti össze a szó kétféle használatát, holott a szótár nyilvánvalóan nem ad kritériumot arra, hogy hol melyik jelentésnek kell szerepelnie. Ezt csak a mondat egészének ismeretében tudjuk eldönteni. Az első esetben az igei jelentést (várakozik) a mondat szintaktikai felépítése zárja ki: a szó itt egy névelős alanyi szerkezetben szerepel, és a magyar nyelvben ilyen kontextusban ige nem fordulhat elő. A második esetben szintaktikailag lehetséges volna a főnévi jelentés alkalmazása is (pl. „Péter otthon jó fiú”). Itt ezt az esetet egy szemantikai szabály révén kizárjuk ki: a magyar nyelvben élő szubjektumról — hétköznapi kontextusban — értelmetlenség azt állítani, hogy vár (erődítmény) volna.

A szó tehát a mondat interpretálásának eredménye. S ez méginkább igaz genetikusan, a jelentés (fogalom) *elsajátításának* vonatkozásában. A gyerekek nem szavakat, hanem teljes mondatokat hallanak a felnőttektől; ezekből szűrik ki az egyes szavak jelentését. A jelentéssel bíró szó csupán a mondat artikulálódásával, ennek következményeképpen jön létre. Az a tevékenység, amelyben a szótár vagy általánosítási struktúra elsajátítása — vagy, más szóval, a fogalomalkotás — megvalósul, nem más, mint a szavak verbális kapcsolatainak, a mondatokban való előfordulásainak elemzése. A jelentésnek egy hierarchia pontjaként, az általánosítási struktúrában elfoglalt helyként való felfogásából csak akkor származhatnak termékeny következtetések a fogalom-alkotás természetére vonatkozóan, ha az elmélet a nyelvi rendszer tagolt jellegéből, a mondat primátusából indul ki. Ez az, ami Vigotszkijnál hiányzott.

A fogalom-alkotás összefüggő magyarázatának létrehozása, úgy véljük, feltételezi, hogy az egész problémát a szavak elsajátításáról a nyelvi rendszer, a szintaktikai és szemantikai szabályok elsajátítására tegyük át. Nem szava-

kat tanulunk meg, hanem szintaktikai szabályokat, amelyek alapján egy hangsorról el tudjuk dönteni, hogy mondat-e, és meg tudjuk adni grammatikai struktúráját, valamint szemantikai szabályokat, amelyek segítségével a formálisan helyes mondatokat interpretálni tudjuk, vagyis meg tudjuk konstruálni értelmüket a szótár és a szintaktikai struktúra segítségével, valamint el tudjuk dönteni, hogy az így interpretált mondatnak van-e értelme, és ha van, egyértelmű-e.⁴⁷ A fogalom-alkotás verbális közvetettségén nem — vagy nem elsősorban — a szó fonemikus alakjának irányító és kontrolláló szerepét kell értenünk, hanem azt, hogy a fogalom csak a nyelv egészében mint artikulált rendszerben jöhet létre. A fogalom a nyelvi rendszer része, a fogalom-alkotást a nyelvi rendszer közvetíti.

Ezekhez a kritikai megjegyzésekhez nem mulaszthatjuk el hozzátenni, hogy a nyelv tagolt rendszer jellege nemcsak Vigotszkij, de az egész kortárs pszichológia előtt homályban maradt. A korabeli nyelvpszichológia általában a szót és a szónak a dologhoz való viszonyát tekintette a probléma kulcsának. Különösen erősen befolyásolt ebben az irányban Pavlov fiziológiai reflex-elmélete, amely a szót a szignálok szignáljának, a dolog második jelzésének tekintette, s ezzel elvágtá a nyelvi rendszeren belüli viszonyok vizsgálatának útját. Ebből a történeti perspektívából nézve Vigotszkij vitathatatlan érdemének kell tartanunk, hogy egyáltalán felvetette a szavak szisztematikus viszonyainak kérdését, hogy a jelentés problémáját e kérdés-feltevés keretében igyekezett megoldani — ha nem is tudott következetes maradni ehhez a kísérletéhez.

Nem volna teljes képünk Vigotszkijnak a fogalom-alkotás pszichológiai mechanizmusáról szóló elméletéről, ha nem térnénk ki egy speciális, a fogalmak *fejlődésével* összefüggő problémára. Vigotszkij nemcsak arra világított rá, hogy a gondolkodás fejlődése nyelvileg közvetett, de (a pszichológia történetében először) arra is, hogy ez a fejlődés korántsem egynemű, kontinuus folyamat, hanem minőségileg különböző szakaszokból áll, melyeket az elsajátításra kerülő szellemi objektíváció jellege és az elsajátítás ezáltal meghatározott történelmi formái jelölnek ki. A mindennapi és tudományos fogalmak közti pszichológiai különbségről van szó. Ennek a kérdésnek a megfogalmazásával Vigotszkij nemcsak a tudományos pszichológiát, de az egész marxista filozófiai gondolkodást is megelőzte: a köznapi gondolkodás és a tudomány ismeretelméleti viszonyának problémáját csupán harminc évvel később, Lukács György Esztétikája vetette föl.⁴⁸

A korabeli pszichológia magától értetődőnek tekintette, hogy a mindennapi és tudományos fogalmak fejlődése és funkcionálása közt nincs pszichikai különbség, hogy a tudományos fogalmaknak nincs önálló történetük. Vigotszkij ezért azzal kezdte, hogy 2—4. osztályos (8—12 éves) tanulókkal végzett kísérletekkel bebizonyította: az oktatás során és a mindennapi életben elsajá-

⁴⁷ Vö. J. J. Katz — J. A. Fodor: *The Structure of a Semantic Theory*, és J. J. Katz: *Analiticity and Contradiction in Natural Language*. In *The Structure of Language*, Katz — Fodor (Ed.), Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1965. (3. kiad.)

⁴⁸ Előre kell bocsátanunk, hogy Vigotszkij — mivel az általános iskola 1—4. osztályában elsajátított ismeretek pszichológiai problémájával foglalkozott — csak a *leíró* tudományok fogalmainak sajátosságait érintette. Ez a korlátozódás teljesen indokolt: Vigotszkij számára a tudományos és a mindennapi fogalmak viszonyának kérdése nem önmagában volt érdekes, hanem a pszichikus fejlődéshez való viszonyukban, az intellektuális tevékenység tudatosodásával kapcsolatban. S ez a processzus éppen a 7—12. életév közé esik.

tított fogalmak különböző pszichológiai tulajdonságokkal rendelkeznek, különböző típusú értelmi feladatok megoldására képesítenek. A gyerekek köznapi fogalmaikat tökéletesen használják a beszélgetési szituációban adódó spontán nyelvi összefüggésekben, pontosan meg tudják jelölni azokat a dolgokat, amelyek e nevek extenzióját alkotják, sohasem mondanak értelmetlenségeket. De mihelyt ki kell emelniük a szavakat megszokott, a folyamatossá beszédben adódó relációkból, és jelentésük *tudatos belátásával* önállóan kell verbális kapcsolatokba hozniuk őket, értelmi képességeik csődöt mondanak. (Nem tudják például befejezni a kísérletező által megkezdett mondatokat, mint „Kolja moziba ment, mert . . .”, „Olja még nem olvas jól, bár . . .”).

Az iskolában megtanult, elemi tudományos fogalmak homlokegyenest ellenkező módon „viselkednek”. A tudományos fogalmakból hiányzik az a familiaritás, amely a köznapiakat jellemzi, tartalmuk távolról sem olyan kézenfekvő, alkalmazásukban gyakori a verbalizmus. Ezzel szemben mindazokat a feladatokat, amelyeket mindennapi fogalmaikkal a gyerekek nem képesek megoldani, mindazokat, amelyek a szó konkrét nyelvi környezetéből való kiemelését, tudatos használatát teszik szükségessé, a tudományos fogalmak tartományában nehézség nélkül sikerül végrehajtaniuk.

Mi a magyarázata ennek a jelenségnek, mi rejlik a mindennapi és a tudományos fogalmak eltérő viselkedése mögött?

A kérdés megoldásához a következő, első pillantásra paradox jelenség ad kulcsot. A fejlődéslelektan adatai szerint a köznapi nyelv elsajátításával valamennyi viselkedésfunkció (emlékezet, figyelem, mozgás stb.) tudatosodik, a szubjektum akarati kontrollja alá kerül — kivéve tudatosságuk alapját, a verbális gondolkodást magát. Miközben a tárgyakkal végzett műveletek a fogalmak elsajátítása alapján akaratlagossá válnak, a fogalmakkal végzett műveletek, mint az iskolás gyerekekkel végzett kísérletek is mutatják, spontánok, közvetlenek maradnak. A gyerekek ismerik a dolgokat, rendelkeznek a dolgok fogalmával. De hogy mi e fogalom maga, az homályban marad előttük. Tudatában vannak a fogalomban reprezentált dolognak, de nincsenek tudatában a fogalomnak, saját gondolati aktusuknak. A mindennapi és tudományos fogalmak közti pszichológiai különbségre az ad magyarázatot, hogy miért válik a nyelv elsajátításával a külső viselkedés tudatossá-akaratlagossá, miközben a nyelvi gondolkodás maga spontán marad. A válasz kézenfekvő. A nyelvi fogalmak kategorizálják, absztrakt tulajdonságok komplexumává „változtatják át” a cselekvés tárgyát, s ezzel lehetővé teszik, hogy az ember a tevékenységének elemeit kiemelve közvetlenül adott komplex összefüggéseikből és szabadon kombinálja őket más elemekkel, hogy a mindenkorinak megfelelően építse fel viselkedését. Ha a verbális intelligencia maga még nem vált tudatosan manipulálhatóvá, ennek az az oka, hogy *a fogalmak maguk* nincsenek kategorizálva, vagyis nem illeszkednek olyan konceptuális rendszerbe, amelyben valamennyi fogalom logikai helye egyértelműen kiki van jelölve, ahol a fogalommal adottak az alá-, mellé- és fölérendelt fogalmak, s ezen keresztül azok a szabályok is, amelyek segítségével egyik fogalomról a másikra, *egyik fogalmi struktúráról a másikra* át lehet térni. A köznapi fogalmak Vigotszkij szerint szisztematizálják a tapasztalatot, de önmaguk nem szisztematikusak. (Ezt bizonyos fenntartással kell értenünk. Valamilyen rendszeresség már a köznapi fogalmak között is van: enélkül, maga Vigotszkij mutatott rá erre, a nyelv sem funkcionálhatna. Pontosabb lenne azt mondani, hogy a köznapi fogalmak nem illeszkednek homogén, logikai rendszerbe. Vannak köztük

klasszifikációs viszonyok, de ezek nem követnek állandó, összefüggő, az egész fogalmi hierarchiára kiterjedő szempontokat, hanem teljesen alkalmiak és változók; az egyik klasszifikációs sor a másik *mellett* van.) Ezért a fogalmakat spontaneitásuk mellett egy bizonyos elmosódottság is jellemzi: az explicit rendszer hiánya miatt nem lehet határozottan megadni ekvivalenseiket és a velük kontradiktórikus fogalmakat, s így a köznapi gondolkodás, Vigotszkij szerint, nem ismeri sem a tautológia, sem az ellentmondás szigorúan vett fogalmát. Arról van tehát szó, hogy mindennapi fogalmainkat a gyakorlati tevékenység során, s ezért homogén rendszeren kívül sajátítjuk el. Innen ered spontaneitásuk és familiaritásuk egyaránt.

Ha a mindennapi fogalmak spontaneitásának magyarázata az egynemű, logikai rendszer hiánya, akkor kézenfekvő feltételezni, hogy a tudományos fogalmakkal való operáció lehetősége nem máson, mint szisztematikus jellegűn alapszik. Az iskolai oktatás során elsajátított tudományos fogalmakat éppen az különbözteti meg a mindennapi fogalmaktól, hogy definitorikus úton megadott, homogén rendszert alkotnak. A tudományos fogalmakra való áttérés nem egyenesvonalú folyamat, nem a köznapi fogalmak „tovább általánosítása”, hanem az *általánosítás módjának* megváltozása, az egyik általánosítási struktúrának a másikkal való felváltása. A tudományos fogalmak elsajátítása ezért nem a közvetlen tevékenységben történik (ahol a tevékenység tárgya a döntő és a fogalom mellékes), hanem önálló, magukra az ismeretekre irányuló tevékenységben; legpregnansabb módja Vigotszkij szerint a definíció. Alkalmilag természetesen megvalósulhat a köznapi életben, a gyakorlati irányultság ideiglenes felfüggesztésével is, de történelmileg kialakult, adekvát formája az iskolai oktatás.

A tudományos fogalmak megkülönböztetett pszichológiai jelentősége eszerint abban rejlik, hogy általuk emelkedik maga a gondolkodás a tudat fényébe: a tudományos fogalmak elsajátítása alapozza meg azt, amit a gondolkodás tudatosságának nevezünk. A fogalmak logikai hierarchiája teszi lehetővé, hogy saját verbális gondolkodásunkhoz s ezen keresztül valamennyi, a verbális gondolkodás szintjére emelhető pszichikai aktusunkhoz képesek vagyunk mint tárgyhoz („mint egy kategória alesetéhez”) viszonyulni. S ez a hierarchia nem korlátozódik a tudományos ismeretek területére: hiszen ezek feltételezik a mindennapi fogalmakat, pszichológiai értelemben *magukat a mindennapi fogalmakat szisztematizálják*. Szisztematizálni, definitorikus kapcsolatokat teremteni csak ott lehet, ahol már van *mi* definiálni: a tudományos fogalmak a mindennapiakra épülnek. De ezen keresztül azok funkcionálását is megváltoztatják. A 4. osztályos tanulókkal végzett kísérletek egyértelműen azt mutatták, hogy a tudományos és mindennapi fogalmak közti pszichológiai különbség fokozatosan eltűnik: a tudományos fogalmak tartalma konkretizálódik, a köznapi fogalmak pedig alkalmassá válnak spontán összefüggéseikből kiemelt, akarati operációkra. (Ez természetesen csak azt a *képességet* jelenti, hogy a spontán gondolkodásról bármikor áttérjünk a tudatos, reflektált gondolkodásra, de nem azt, hogy a mindennapi tudat a maga egészében logikai-szisztematizált jellegűvé válik.)

2. A gondolkodás és beszéd egységéről, a nyelvi gondolkodás egységes funkciójában való összekapcsolódásukról szóló tanítás azon áll vagy bukik: sikerül-e bebizonyítani, hogy az ideatorikus gondolkodás, a tudat és öntudat valóban a nyelv, a kommunikatív beszéd interiorizációi. Sikerül-e megmutatni, hogy a gondolkodás — ez az önmegfigyelés számára „tisztá”, a nyelvi meg-

formulázást megelőzőnek tűnő folyamat — valójában egy sajátos beszédmechanizmusban valósul meg, s hogy ez a beszédmechanizmus az emberek közötti nyelvi kapcsolatból differenciálódik. Mindenekelőtt meg kell tehát ragadni azt a pszichikai jelenséget, amelyet a gondolkodás nyelvi közegének tekinthetünk. Ez a jelenség Vigotszkij szerint a pszichológia által jól ismert, de teljesen félreismert *belső beszéd*.

Hogy a verbális tevékenység nem merül ki a hangos, kommunikatív beszédben, hanem részben megelőzi, kíséri és követi, részben pedig tőle teljesen függetlenül funkcionál egy néma, belső beszéd is, az minden normális felnőtt ember számára önmegfigyeléseiből világos — de hogy ezen az annyira nyilvánvaló pszichológiai jelenségen mit kell érteni, melyek a genetikus gyökerei és mi a jelentősége a szubjektum viselkedésében, arról a pszichológia szinte semmit sem tudott mondani. A különböző iskolákhoz tartozó pszichológusok definíciói nemcsak annyira elütnek egymástól, hogy még a közös tárgy azonosítását sem teszik lehetővé, hanem önmagukban is teljesen homályosak, elmosódottak. A belső beszédet ezek a meghatározások hol a verbális emlékezettel, hol a külső hangzásától megfosztott beszédaktussal, hol pedig a beszédprodukción megelőző komplex belső élmény egészével azonosítják.

Vigotszkij abból a magától értetődő tényből indul ki, hogy a belső beszéd nyelvi tevékenység, de olyan nyelvi tevékenység, amelynek nincs kommunikatív funkciója. Az ember „önmagával való kommunikációjában” semmi olyasmit nem tud közölni, amit ne tudna úgyis: hiszen a közlést tevő és felvevő szubjektum egy és ugyanaz a személy. Ezért, ha nem akarjuk ezt a magasan differenciált, bonyolult pszichikai jelenséget epifenomenonnak tekinteni, meg kell keresnünk önálló funkcióját (vagy funkcióit). S Vigotszkij azt a hipotézist állítja fel, hogy a belső beszéd a külső beszéddel ellentétes pszichológiai szerepet játszik: míg ez a gondolat „materializációja”, mozgás a gondolattól a mások számára is hozzáférhető szóhoz, a belső beszédben az objektivált nyelvi jelentésektől a gondolathoz vezető mozgás valósul meg. A belső beszéd az a tevékenység, amelyben a nyelv a gondolkodásnak, a viselkedés megtervezésének, irányításának és kontrolljának eszközévé válik. Nem más tehát, mint kommunikációváltozáson keresztülment és interiorizált nyelv. Valamennyi, a kommunikatív beszédnél megkülönböztető strukturális sajátossága ebből a tényből nyer magyarázatot.

Maga a belső beszéd az objektív megfigyelés számára hozzáférhetetlen — ezért a hipotézis beigazolásához olyan nyelvi formát kell találni, amely a kommunikatív beszédhez hasonlóan külső megnyilvánulással rendelkezik, de minden más szempontból a belső beszédnek tulajdonított sajátosságokat mutatja. Egy olyan formát tehát, amely struktúráját tekintve külső, de funkcióját tekintve — a fenti értelemben — belső beszéd. Ennek az átmeneti verbális jelenségnek nemcsak heurisztikus értéke van, hanem hozzájárulhat a belső beszéd genetikus gyökereinek feltárásához is. Ha létezik olyan beszédforma, amely a kommunikációból differenciálódik, keresztülmegy a fent jelzett funkcióváltozáson, és a fokozatos belsővé válás felé tart, akkor a belső beszéd s vele együtt a nyelvi gondolkodás problémája megoldottnak tekinthető. Ezt az átmeneti formát Vigotszkij a Piaget által részletesen leírt és egocentrikus beszédnek elnevezett nyelvi jelenségben fedezte fel.⁴⁹

⁴⁹ Ld. J. Piaget: *Le langage et la pensée chez l'enfant*. Delachaux et Niestlé, Neuchâtel — Paris 1923.

Az egocentrikus beszéd 3—7 éves gyerekek sajátos, morfológiailag és szintaktikailag erősen redukált nyelve, amely éppen e redukáltsága miatt nem tölthet be kommunikatív szerepet, hiszen a másik ember számára csaknem teljesen érthetetlen. A kommunikatív beszédhez viszonyítva a fejlődés elején igen gyakori, aztán mind ritkábban fordul elő, és a 7. életév körül teljesen eltűnik.

A fiatal Piaget szerint az egocentrikus beszéd a gyermeki viselkedés egészének egocentrizmusát fejezi ki, sorsa az egocentrizmus sorsának függvénye.

Piaget, munkásságának ebben az első periódusában, lényegében véve elfogadta azt a bergsoni—freudi koncepciót, amely szerint az individuum ösztöntermészete „valóságellenes”, a szükségleteknek a külvilág tényleges szerkezetéhez való alkalmazkodás rovására történő kielégítésére törekszik. (Ezt nevezte Freud, és Freud nyomán a fiatal Piaget, autizmusnak.) Az ösztönlény autista tendenciái azonban az egyedfejlődés során szembekerülnek a külvilág kényszerítő hatásával, mindenekelőtt az érintkezés társadalmi normáinak kényszerével, amely fokozatosan kiszorítja a szubjektum eredendő autizmusát, az objektív-interszjektív követelményekhez való alkalmazkodásra bírja a gyereket. De ez nem valósul meg harc nélkül. A gyermeki pszichikum volta-képpen e két ellentétes tendencia, az ösztönök valóságellenessége és a kívülről behatoló szocializáció közti küzdelem csatateré; ez a küzdelem a szocializáció teljes győzelmével végződik. Az autizmusról a szocializációra való átmenet állapota az, amit Piaget egocentrizmusnak nevez.

Az egocentrikus beszéd jelensége ezen az alapon már könnyen magyarázhatónak látszik: olyan beszédformáról van szó, amelyben a gyerek az ösztöntörekvéseihez igyekszik adaptálni a nyelvet, amelynek nincs valóságos pszichológiai jelentősége (hiszen egy alapvetően valóság-ellenes tendencia kifejeződése), s amelyet kiszorít, elfojt a kommunikatív, szocializált beszéd. A gyerekek akkor fordulnak ehhez a funkció és értelem nélküli kifejezési módhoz, ha nincsenek rákényszerítve az interszjektív beszédre.

Piaget *A gyermek gondolkodása és beszéde* c. könyvéről írott híres bírálatában Vigotszkij rámutat, hogy az egocentrizmus fogalma hamis elméleti feltételeken alapszik; hogy ennek a fogalomnak a segítségével az egocentrikus beszéd jelensége nem magyarázható; s hogy a magyarázat lehetséges a külsőről a belső beszédre való átmenet hipotézise alapján.

Az egocentrizmus elmélete mindjárt kiindulópontján ellenvetésre készlet. „Véleményünk szerint”, írja Vigotszkij, „már a gondolkodás két formájával kapcsolatos kérdés, melyet a pszichoanalízis és Piaget feltesznek, hamis. A szükségletek kielégítését nem lehet szembeállítani a valósághoz való alkalmazkodással.”⁵⁰ Nincsenek olyan organikus szükségletek, amelyeket nem valóságos cselekvés útján lehetne kielégíteni, mint ahogy „nem létezik a valósághoz való alkalmazkodás az alkalmazkodás kedvéért, függetlenül az organizmus vagy az individuum szükségleteitől”.⁵¹ A szükséglet és kielégítési módja (az alkalmazkodás) az ösztönös viselkedés szférájában közvetlenül, elválaszthatatlanul összefügg; csak a „szocializált”, a társadalmi közvetítérendszeret már elsajátított individuum képes arra, hogy felfüggeszse ezt a kapcsolatot. A „szocializáció” nem értelmezhető valamiféle eredendő autizmus

⁵⁰ L. S. Wygotski: *Denken und Sprechen*. Id. kiad. 66. o.

⁵¹ Uo.

kiszorításaként: csupán a „szocializációval” teremődik meg az autizmus *lehetősége*.

Súlyos érvek szólnak az elmélet másik végével szemben is. Piaget úgy fogja fel a „szocializációt” mint az ember eredendő pszichikus természetének elfojtását, mint a pszichikum tulajdonképpeni törvényeinek a pszichikumtól idegen törvényekkel való felváltását. A gyermek szellemi fejlődése Piaget felfogásában olyan folyamat, amelyben eredeti, igazi természete abban a mértékben hal el, ahogyan közeledik e fejlődés végpontjához.

Kétségtelen, hogy a *gátlások* kialakítása az individuum „szocializáció-jának” valóságos momentuma: nem volna lehetséges a társadalom normáit követő viselkedés, ha nem jönnének létre azok a mechanizmusok, amelyek szabályozzák és korlátozzák a természetes szükségletek működését. De a társadalmi közvetítés-rendszerek elsajátításának folyamata mint *egész* nem jellemezhető a gátló mechanizmusok kialakulásaként. Az individuum társadalmi fejlődése alapján nem elhalási és elfojtási folyamat, hanem új, magasabbrendű képességek kiépülése. Ha ezeket nem akarjuk a „lélek” természet feletti attribútumainak tekinteni, akkor a primitívebb képességek struktúráinak, új típusú komplexumainak kell tekintenünk őket. S az új struktúrák nem jöhetnek létre másképpen, mint a — viszonylag — elemi képességekre támaszkodva, ezek maximális megfeszítésével (nem pedig megsemmisítésükkel és kiszorításukkal).

Ezért Vigotszkij szerint az „egocentrizmus” jelenségeit, így az egocentrikus beszédet is, egy új elmélet keretei között kell értelmeznünk és magyaráznunk. Ha a gyerekek gondolkodásából hiányzanak a felnőttek logikai gondolkodásának ismérvei, ha ez a gondolkodás nem képes a jelenségek közti kauzális viszonyok megragadására, ha nem tud különbséget tenni szó és dolog, verbális és tárgyi cselekvés között, ezt nem az autizmus maradványai magyarázzák. Az „egocentrizmus” a verbális gondolkodás fejletlenségét fejezi ki, azt a tényt, hogy ez a gondolkodás még nem differenciálódott az észlelésbe ágyazott külső viselkedésből, nem kategóriákban, a dolgoktól megkülönböztetett intenziókban, hanem *dologi viszonyokon* alapuló, intenzió nélküli pre-fogalmakban (komplexumokban) megy végbe. Képletesen szólva: az egocentrikus gondolkodás nem távolabb áll a valóságtól a logikai gondolkodásnál, hanem éppenséggel közelebb áll hozzá, amennyiben még nem különült el az érzéki tapasztalattól.

Ugyanígy az egocentrikus beszéd jelenségében is egyfajta differenciálatlanság, a kommunikatív beszéd és a verbális gondolkodás közti differenciálatlanság fejeződik ki. Az egocentrikus beszéd a nyelvi intelligencia fejlődésének az a stádiuma, amikor a nyelv már kezd a gondolkodás közegévé válni, de a gyerekek számára még a kommunikáció eszköze — intellektuális funkcióit is csak a kommunikációban valósíthatja meg.

Ha az egocentrizmuson nem az autizmusból a „szocializált” viselkedéshez való átmenet szakaszát, hanem a verbális gondolkodásnak egy primitívebb fokát értjük, akkor az egocentrikus beszéd jelensége valóban az egocentrizmus következménye. Ezen a színvonalon a gondolkodás azért nem önállósul a kommunikációtól, azért nyilvánul meg egy — formailag — kommunikatív beszédben, mert még valóban *nem önálló értelmi tevékenység*. Vigotszkij interiorizáció-elméletével kapcsolatban már elmondtuk, mit jelent az intellektuális műveletek önállósága: a szubjektumnak azt a képességét, hogy a művelet elvének tudatos belátásával el tudja dönteni, mikor kell és hogyan kell helyesen

alkalmazni az adott operációt: hogy a normára hivatkozva el tudja bírálni a művelet végrehajtását. Ez csak a valódi fogalmak szintjén, a nyelv teljes értékű használatát által feltételezett konceptuális rendszerben lehetséges. Mindaddig, amíg az értelmi tevékenység nem éri el ezt a szintet, a másik ember kontrolljához kötött, s így nem válik el a kommunikációtól.

Ez természetesen nem jelenti, hogy a felnőtt közreműködése minden egyes gondolati aktusnál nélkülözhetetlen. Annál is kevésbé, mert az egocentrikus beszéd legsajátosabb vonása éppen az, hogy megnyilvánul ugyan, de szinte teljesen érthetetlen. Nyilvánvaló azonban, hogy a gyerekek számára a gondolkodásnak a kommunikációtól való elkülönülése csak *azután* tudatosodhat, hogy ez az elkülönülés már ténylegesen végbement. Tehát csak akkor, amikor a verbális gondolkodás interiorizációja befejeződött, amikor kialakult az intellektuális tevékenység akaratlagos kontrolljának képessége. Ezért érthető, hogy a gyerekek gondolati műveleteiket kezdetben a kommunikáció részének tekintik, és a hangos beszéd közegében valósítják meg. A „közlés” valóságos címzettje azonban nem a másik ember, hanem ők maguk: ezért feleslegessé válik a kifejezett, interszubjektív nyelvi forma. Így jön létre az a hangos, de mégis redukált, a másik ember számára hozzáférhetetlen beszéd-jelenség, amelynek Piaget az egocentrikus beszéd elnevezést adta.

„A nyelv eredeti funkciója”, írja Vigotszkij, „a közlés, a környező emberek befolyásolása a felnőtt és a gyerek részéről egyaránt. Következésképpen a gyerek eredeti nyelve tisztán szociális nyelv; helytelen volna szocializálniak nevezni, mert ehhez a szóhoz valami olyan, eredetileg nem-szociális jelenségnek a képzete fűződik, amely csak a fejlődése során válik szociálissá. Csak később fejlődik ki . . . egy különböző funkciókat betöltő szociális nyelv, amely egy meghatározott életkorban meglehetősen élesen elkülönül egy egocentrikus és egy kommunikatív nyelvi formára. Ez utóbbi kifejezést azért részesítjük előnyben Piaget 'szocializált' jelzőjével szemben, mert hipotézisünk szerint mindkét nyelvi forma a nyelv egyaránt szociális, de különböző irányultságú funkciója. Eszerint az egocentrikus beszéd a szociális (pontosabban: kommunikatív — *K. J.*) beszédből azáltal jön létre, hogy a gyerek a szociális viselkedésformákat, a kollektív együttműködés formáit személyes tartományába viszi át.”⁵² Az egocentrikus beszéd jelensége nem azt fejezi ki, hogy a verbális tevékenység még nem eléggé szocializált, hanem azt, hogy még nem eléggé „individualizált”, még nem különült el eléggé a kommunikatív beszédformától. Sorsa nem az elhalás, a teljes megsemmisülés, hanem pozitív fejlődés, az önálló nyelvi gondolkodás (a belső beszéd) szintjére való emelkedés. Piaget elméletének legnagyobb hiányossága, hogy nem veszi számításba az egocentrikus és a belső beszéd közti genetikus kapcsolatot, azt a tényt, hogy az egocentrikus beszéd látszólagos involúcióját a belső beszéd evolúciója kíséri. De az egocentrikus beszéd jelenségére csak akkor lehet összefüggő, ellentmondásmentes magyarázatot adni, ha nem az autizmus következményének, hanem a belső beszéd előzményének tekintjük, ha nem az individuumtól a társadalomig, hanem a társadalomtól az individuumig vezető fejlődés átmeneti szakaszát látjuk benne.

Hogy e hipotézis helyességét igazolhassa, Vigotszkij egy sorozat kísérletet és megfigyelést végzett. Az első kísérletek annak bizonyítását célozták, hogy a kommunikáció és az egocentrikus beszéd közt — Piaget feltevésével

⁵² Uo. 64. o.

ellentétben — nincs antagonizmus; hogy a gyerekek maguk egocentrikus beszédüket kommunikatívnak szánják. Ehhez Vigotszkij olyan speciális feltételeket teremtetett, amelyek kizárták a kölcsönös megértés lehetőségét (kiemelte a gyerekeket a közösségből; állandó zaj teremtésével akusztikusan tette lehetetlenné a verbális érintkezést; idegen nyelvű vagy süketnéma kollektívába helyezte át a gyerekeket). Ha az egocentrikus beszéd valóban az autizmus maradványa, akkor ezekben a szituációkban gyakoribbá kellett volna válnia. Ehelyett az történt, hogy a megértés illúziójának eltűnésével az egocentrikus beszéd is szinte teljesen eltűnt.

A következő képsben Vigotszkij empirikus adatokat keresett annak bizonyítására, hogy az egocentrikus beszéd nem funkció nélküli, értelmetlen kísérő jelensége a viselkedésnek, hanem a gondolkodás verbális síkra emelésének, a feladat megtervezésének, a végrehajtás irányításának és akaratlagos kontrolljának eszköze. Kísérleti feltételek között végzett megfigyelésekkel kimutatta, hogy az egocentrikus beszéd éppen akkor lép fel, amikor a gyerekek feladatainak automatikus megoldása elé akadályok gördülnek, s hogy szervesen beilleszkedik a probléma-szituáció értelmezésébe és a megoldás folyamatába.⁵³ Ha az egocentrikus beszéd gyakorlati jelentőség nélküli melléktermék volna, akkor együtthatójának növekedése legalábbis nem állna egyenes arányban a probléma-szituáció keletkezésével. A megfigyelési adatok szerint mégis ez volt a helyzet.

Végül egy egész sor kísérlet anyagának statisztikus elemzésével Vigotszkij bebizonyította, hogy az egocentrikus beszéd időbeli alakulása nem elhalási folyamat. Ha Piaget hipotézisének megfelelően az egocentrikus beszéd sorsa az eredetileg autista ösztönként szocializációját fejezné ki, akkor a 3. és 7. életév közti fokozatos eltűnésével párhuzamosan el kellene tűnnie strukturális sajátosságainak: morfológiai és szintaktikai redukáltságának is. A szocializáció mértékében a még előforduló egocentrikus mondatoknak egyre kifejtettebb, egyre interszubjektívebb alakot kellene öltönniük. Ehelyett azonban az történik, hogy az egocentrikus beszéd egyre érthetlenebbé, egyre redukáltabbá válik.

A fejlődésnek ez a látszólagos ellentmondása valójában pozitív, kauzális összefüggést takar. Az egocentrikus beszéd fokozatos redukálódása annak következménye, hogy az érintkezés eszközéből a gyermek „önmagával való érintkezésének”, a gondolkodásnak eszközévé alakul át. Ahol a nyelvi-kapcsolat két szubjektuma egy és ugyanaz a személy, a megértés lényegesen egyszerűbb feltételek mellett valósul meg, mint a tényleges kommunikációban. Minél tudatosabb, minél inkább önállóan kontrollált a gondolkodás, annál szabadabban mozog a konceptuális rendszer értelmi összefüggéseiben, annál kevésbé szorul az explicit nyelvi kifejezés mankójára. Mivel a szubjektum maga nagyon jól tudja, *mi* az, amire gondol, a mondatok alanya eltűnik, a szintaxis „predikatív” szerkezetűvé alakul át. A szubjektum képessé válik a mondat-értelem „közvetlen” megragadására, figyelme a gondolat egészére irányul, a mondat értelme mintegy magába szívja a szavak jelentését.

⁵³ Egy 5 éves kisfiú például némán rajzolt egészen addig, amíg a sárga ceruzájának hegye kitört. Akkor először megpróbálta erősebben rányomni a papírra — de ezzel csak azt érte el, hogy a papír összekarcolódott. „Ahá”, mondta erre, „nem megy.” Ezután egy másik sárga ceruzát keresett, de nem talált. „Akkor piros lesz a villamos”, mondta, és tovább rajzolt.

Az egocentrikus beszéd eltűnése egyenes következménye ennek a szintaktikai és szemantikai redukálódásnak. Mivel a „közlés” már nem irányul a másik emberre, a vokalizáció *feleslegessé* válik. A nyelvi struktúra összevonódása azután *lehetetlenné* is teszi. Minél redukáltabb a gondolkodás nyelvi szerkezete, annál kevésbé fejeződik ki a szavak szimbólumain alapuló hangos beszédben. Az egocentrikus beszéd „eltűnése” a nyelvi gondolkodás interiorizációja által kiváltott átmenet a *belső beszédbe*.

A belső beszéd eszerint úgy jön létre, hogy a külső, kommunikatív beszéd először funkció-változáson megy keresztül: az érintkezés funkciójából az ideatorikus gondolkodás funkciójává alakul át, majd pedig e funkció-változás következtében olyan strukturális változásokat szenved, amelyek mindinkább lehetetlenné teszik hangos megnyilvánulását. Ezzel beigazolódtott az a hipotézis, hogy a belső beszéd a nyelvi gondolkodás eszköze, s vele együtt az is, hogy a magasabbrendű, emberi intelligencia nem más, mint a nyelv interiorizációja.

*

A fenti dolgozat Vigotszkij életművének terjedelmileg kisebb részéről szól: ez az életmű még tragikus befejezetlenségében is sokkal szerteágazóbb annál, semhogy egyetlen írás határai közt ki lehetne meríteni. Csupán egy, a fenti tárgyalásból kimaradt probléma-körrel, Vigotszkij pedagógiai pszichológiájáról szeretnénk befejezésül említést tenni — nem tartalmi-kritikai ismertetés céljával, hanem azért, hogy rámutassunk szimbolikus jelentőségére.

Vigotszkij teoretikus munkásságának kiindulópontja és végeredménye, hogy az ember szubjektuma a saját sorsának: szubjektuma abban a pszichológiai értelemben, hogy viselkedési aktusai nem *történnek* vele, hanem — legalább potenciálisan — tudatos, akaratilag elhatározásának eredményei; és szubjektuma abban a történelmi értelemben, hogy saját objektivációs tevékenységével teszi magát tetteinek pszichológiai szubjektumává. A pszichológia végső szava ezért az, hogy az ember önmaga számára *lehetőség*: s ez arra kötelezi a pszichológust, hogy ne maradjon meg a teoretikus proklamálásnál, hanem vegyen részt a lehetőség gyakorlati realizálásában. Ezt a szerepet tölti be a Vigotszkij életművének terjedelmileg is nagyobb részét alkotó pedagógiai pszichológiája. Ez az a terület, ahol Vigotszkij levonta elméleti munkásságának gyakorlati konzekvenciáit. Pedagógiai pszichológiájával Vigotszkij — elméleti állásfoglalásának logikus következményeként — gyakorlatilag bekapcsolódott abba a világtörténelmi műbe, amelynek perspektivikus célja az ember szabad és tudatos önmegalkotása.

ВЫГОТСКИЙ И НАЧАЛО МАРКСИСТСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Янош Куш

Теоретические основы марксистской психологии были заложены Л. С. Выготским в конце 20-х — начале 30-х годов. Первым применив к психологии марксово представление о человеке, он очертил рамки общественно-исторического объяснения высших психических способностей (сознания и воли). Эту его деятельность — хотя нельзя указать ни на какую историческую связь — можно считать параллельной с переворотом в марксистской философии 20-х годов, в процессе которого Грамши, Лукач и другие, критикуя натурализм «ортодоксальных марксистов» II Интернационала, реконструировали истинный смысл марксовской диалектики как диалектики практики.

Сознательное и волевое поведение Выготский понимал как *опосредованное поведение*, в котором человек сам создает ситуацию, детерминирующую его реакции, сам создает сигнальные отношения в своей среде. Таким образом, волевой характер психических явлений не означает индетерминированность психики, а означает способность человека при помощи сознательной телеологии самому определять свое поведение. Те опосредования, которые индивидуум включает в свою деятельность создаются обществом в объективной, материальной форме и в форме духовной культуры, а их освоение происходит в процессе развития ребенка в общественном взаимодействии с помощью взрослых.

Самой простой формой духовной объективации, осуществляющей фиксацию и передачу общественного опыта, является язык, который распространяется на все сферы совместной человеческой деятельности. Поэтому Выготский считает, что сознательное волевое поведение строится на освоении языка в процессе практики. Это положение является основой его известной теории о единстве языка и идеоторного мышления. Наиболее значительной частью этой теории является гипотеза Выготского о развитии идеоторного мышления как интериоризации языка.

VIGOTSKY AND THE BEGINNINGS OF MARXIST PSYCHOLOGY

by János Kis

L. Sz. Vigotsky elaborated the theoretical basis of Marxist psychology at the end of the twenties and at the beginning of the thirties. He was the first person who used the Marxian image of man for psychology and created the explanation of higher psychological abilities (mind and will). His action can be considered to be parallel with the change happened in the Marxist philosophy in the twenties, without our proving any interaction. In the course of this change Gramsci, Lukács and other philosophers reconstructed the original meaning of Marxist dialectics as dialectics of practice criticizing the naturalism of "orthodox Marxists" of the II. International.

Vigotsky considered the conscious and intentional behaviour as an indirect one, in the course of which people themselves create those situations — significant relations in their environment — which determine their behaviour. In this way will does not mean any indetermination but it means an ability of man to determine his own behaviour with the help of conscious teleology.

The mediations used by the individual in his activity are created by society in the form of objective material and mental culture, and are appropriated during the development of children in the social cooperation with adults.

Language is the simplest mental objectivative form realizing the transmission and fixing of social experience, covering the total field of cooperation of people. Therefore in the opinion of Vigotsky conscious and intentional behaviour is based on the active appropriation of language.

These hypotheses form the background of his famous theory about the unity of language and ideatoric thinking. The most influential part of his theory are the hypotheses on the development of ideatoric thinking considered as the interiorization of language.